

Ministerie van Economische Zaken
en Klimaat

Meer ruimte voor het mkb

MKB-actieplan
Voortgangsrapportage 2019

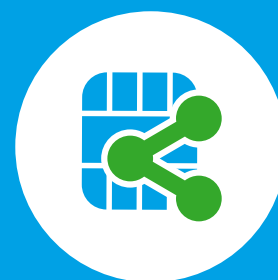
Meer ruimte voor het mkb

MKB-actieplan

Voortgangsrapportage 2019

MKB-actieplan

Digitalisering

Internationaal
ondernemen

Fiscaliteit

Menselijk kapitaal

Toepassing
van innovatie

Financiering

Regelgeving

Inhoud

Woord vooraf	7
Samenvatting	8
Deel 1: Actualisering	11
1. Extra aandacht voor het 'brede mkb'	13
2. Uitvoering acties op koers	15
3. Versterking regionale samenwerking	17
Deel 2: Voortgang	21
1. Menselijk kapitaal	25
2. Financiering	33
3. Digitalisering	41
4. Toepassing innovatie	49
5. Internationaal ondernemen	57
6. Regelgeving	63
7. Fiscaliteit	69

Woord vooraf

Het gaat goed met de Nederlandse economie. En dus ook met veel ondernemers. De ontwikkelingen in de economie gaan snel. Ze stellen ondernemers én overheden voor grote uitdagingen.

Reageer adequaat op de grote transities die gaande zijn, was de boodschap van het Comité voor Ondernemerschap in het Jaarbericht Staat van het MKB 2018, want alleen dan kunnen ondernemers in Nederland productief, innovatief en concurrerend blijven. Dat is een aansporing die ik ter harte neem. Daarbij zet ik een uitroepetekens bij de focus die ik aanbreng in mijn mkb-beleid: ik wil het mkb stimuleren om zich te vernieuwen. Hierbij verdient het brede mkb extra aandacht, vanwege het economische potentieel en het maatschappelijk belang van deze groep. Als ik in het land ben, merk ik dat deze boodschap een snaar raakt.

In juni 2018 heb ik het MKB-actieplan gelanceerd. Hiermee geeft het kabinet invulling aan het beleid voor het midden- en kleinbedrijf. Het actieplan is het resultaat van mijn gesprekken met ondernemers, branches en andere mkb-experts. De acties en maatregelen uit het MKB-actieplan zijn gericht op zeven thema's die voor ondernemers belangrijk zijn: menselijk kapitaal, financiering, digitalisering, toepassing van innovatie, internationaal ondernemen, regelgeving en fiscaliteit.

In deze voortgangsrapportage van het MKB-actieplan geef ik aan wat we zien gebeuren, wat er gedaan is en welke resultaten zijn behaald. Er zijn programma's opgestart die naar meer smaken, zoals MKB!dee. Er zijn belangrijke besluiten genomen in het kabinet, zoals over loondoorbetaling bij ziekte. Beleid voor ondernemers gaat wat mij betreft ook over 'eerlijke economie'. Over een eerlijk speelveld, eerlijk zaken doen. Daarbij denk ik onder andere aan platforms en marktmacht, aan de verhouding tussen franchisegevers en franchisenemers, aan fatsoenlijk betaalgedrag en aan aanbestedingen die in gelijke mate toegankelijk zijn voor het (kleine) mkb.

Deze voortgangsrapportage geeft ook een doorkijk naar wat we in het komend jaar gaan doen. En met 'we' bedoel ik iedereen die de schouders zet onder de versterking van het Nederlandse mkb: ondernemers, branches, ministeries en uitvoeringsorganisaties van de Rijksoverheid, regionale en lokale overheden, kennisinstellingen, ontwikkelingsmaatschappijen en netwerkorganisaties. Ruimte maken voor ondernemers doen we samen.

Mona Keijzer

Staatssecretaris van Economische Zaken en Klimaat

Samenvatting

Dit is de eerste voortgangsrapportage van het MKB-actieplan. Uit al de acties en maatregelen blijkt hoeveel er gedaan wordt voor de verbetering van het ondernemersklimaat in Nederland. Hoe de belangrijkste issues zoals ondernemers die ervaren worden aangepakt. En hoe de ontwikkelingen en snelle transitie waar we mee te maken hebben worden opgepakt. Er is veel resultaat geboekt en er staat veel op de rol. De uitvoering van het MKB-actieplan kent een dynamische aanpak. Voor het kabinet is het belangrijk dat het hele, brede mkb de aandacht krijgt die het verdient. Dat is niet alleen een kwestie van geld, maar ook van verbetering en modernisering van wet- en regelgeving, van samenwerking in projecten en met regio's, dicht bij ondernemers.

In deze samenvatting wordt een aantal resultaten en nieuwe voornemens uit het MKB-actieplan die in het oog springen in de etalage gezet.

- Het accent op het brede mkb heeft niet alleen economische redenen, want het belang van het mkb voor de maatschappij gaat verder dan dat. Het mkb brengt werkgelegenheid, leidt jong talent op, biedt werk aan mensen met afstand tot de arbeidsmarkt en doet aan sponsoring van goede doelen, sport en sociale activiteiten. Ondernemerschap kan een manier zijn voor mensen om zichzelf te ontwikkelen, en de kans op participatie en sociale cohesie te vergroten. Het ministerie van EZK gaat deze sociaal-maatschappelijke impact van het mkb nader in beeld brengen.
- Het MKB-actieplan heeft meer aandacht voor de platformeconomie. Het recente MKB-Ondernemersberaad ging er over. Digitale platforms zijn niet meer weg te denken. Ze bieden grote kansen voor ondernemers en tegelijk zorgen ze met hun groeiende marktmacht voor dilemma's op het economische speelveld. Het actuele issue van de platformeconomie staat nadrukkelijk op de politieke agenda, in Nederland en in Europa.
- Dit najaar start het programma 'MKB deals'. Dit programma zal sterke regionale projecten en initiatieven voor het brede mkb ondersteunen. En stimuleren dat kennis over aanpak en methodieken met elkaar gedeeld wordt. EZK zal deze activiteiten co-financieren met een budget tot en met 2021 van in totaal €5,4 miljoen.
- Belangrijk voor veel ondernemers, zeker kleinere ondernemers, zijn de afspraken die door de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid zijn gemaakt met verzekeraars en werkgevers over loondoorbetaling bij ziekte. Vanaf 1 januari 2020 treedt een pakket maatregelen in werking, waarmee €450 miljoen is gemoeid.
- Om mkb-ondernemers te stimuleren meer te investeren in de scholing en ontwikkeling van werkenden is EZK gestart met MKB!dee. Veertien deelnemers werken aan ideeën en oplossingen, met een budget van ruim €2 miljoen. De tweede groep deelnemers wordt nu geworven; voor deze groep is in 2019 €7,8 miljoen beschikbaar. Vanaf 2019 wordt vanuit het actieprogramma Leven Lang Ontwikkelen in totaal €4,5 miljoen toegevoegd aan MKB!dee; dit actieprogramma is een samenwerking van de ministeries van OCW, SZW en EZK. EZK werkt met SZW samen aan de precieze besteding van deze extra middelen.
- Het kabinet heeft besloten dat er structureel €48 miljoen voor scholing in het mkb wordt vrijgemaakt. De regeling hiervoor wordt nu uitgewerkt door het ministerie van SZW, in samenwerking met de ministeries van OCW en EZK.
- Het ministerie van OCW heeft met het Regionaal Investeringsfonds mbo (RIF) en de Subsidieregeling Praktijkleren twee grote, succesvolle instrumenten om te zorgen voor een goede aansluiting van onderwijs en bedrijfsleven, waaronder veel mkb. Het RIF ondersteunt inmiddels maar liefst 134 samenwerkingsverbanden. In 2018 profiteerden zo'n 120.000 studenten via leerbanen van de subsidieregeling Praktijkleren, met een tegemoetkoming in 2018 per leerwerkplek van €2.465; voor deze subsidieregeling is alleen al in 2018 €201,5 miljoen beschikbaar. Beide instrumenten zijn recent door het ministerie van OCW verlengd.
- Het ministerie van EZK is voor veel bedrijven in allerlei soorten en maten van groei belangrijk met (mede) financiering en garantstellingen. Zo verstrekke EZK in 2018 via de BMKB 3.029 borgstellingen, voor een

totaalbedrag van €585 miljoen. In 2019 heeft EZK de lening aan microkredietenverstrekker Qredits verlengd tot 2045. Daarmee is de financiering en coaching gegarandeerd van een grote groep kleine en startende ondernemers, die via de bank vaak moeilijk aan financiering komen. Qredits verleent op dit moment zo'n 300 kredieten per maand, en er zijn inmiddels 600 coaches voor Qredits actief.

- Naast de bedrijfsfinanciering door banken zijn alternatieve financiers in opkomst. Tien alternatieve financiers hebben zich verenigd in het nieuwe platform van de Stichting MKB Financiering. Het doel van hun gedragscode is om zich als betrouwbare financiers te positioneren.
- Het ministerie van EZK maakt zich sterk voor de verdere verbetering van het betaalgedrag van overheden aan leveranciers en van bedrijven onderling. Dat is bevorderlijk voor de kaspositie van mkb'ers. Overheden zijn wettelijk verplicht binnen 30 dagen te betalen. Onder andere met een voorbeeldenboekje wordt verdere gedragsverandering gestimuleerd. Het ministerie van EZK overweegt om nu ook voor grote bedrijven jegens hun kleinere leveranciers een wettelijk verplichte betaaltermijn van 30 dagen in te voeren. De evaluatie van de Wet betaaltermijnen grote bedrijven die in juli 2019 start, is hiertoe richtinggevend.
- De digitaliseringsambitie van het kabinet is groot. Voor het industrieel mkb (Smart Industry) zijn afgelopen jaar vier van de vijf regionale Smart Industry Hubs van start gegaan. Daarnaast is er een Data Value Center gestart. Voor het brede mkb worden dit jaar in diverse regio's vijf zogeheten MKB Werkplaatsen opgestart, zoals in 's-Hertogenbosch, Groningen en Heerlen. Al die initiatieven geven ondernemers die vaak niet de tijd en het geld hebben een steun in de rug voor het benutten van data, voor online sales & marketing, voor automatisering en voor cyberweerbaarheid. Docenten en studenten van onderwijsinstellingen in de buurt zijn vaak actief in deze hubs en werkplaatsen. De KVK draagt de kansen die de digitalisering biedt uit via workshops.
- Voor het mkb zijn vanaf 2018 extra innovatiegelden beschikbaar gesteld via de MKB Innovatiestimulering Regio en Topsectoren (MIT), Small Business Innovation Research (SBIR) en het Innovatiekrediet. Er is goed gebruik gemaakt van deze regelingen; zo zijn in 2018 maar liefst 1.400 projecten toegekend vanuit het MIT.
- Voor het nieuwe startup- en scale-upbeleid stelt EZK voor 2019 tot en met 2023 €65 miljoen extra beschikbaar. StartupDelta gaat verder onder de nieuwe naam TechLeap.NL en wordt uitgebouwd tot een organisatie die functioneert als kennis- en expertisecentrum en zich daarnaast richt op de snellere opschaling en internationalisering van startups en scale-ups.
- De minister van Buitenlandse Handel en Ontwikkelings-samenwerking (BHOS) geeft in 2019 een extra impuls aan het startup & scale-up-programma voor internationaal ondernemen onder andere door bezoeken aan strategische beurzen, door kleinschalige missies naar buitenlandse hubs en door het instellen van Startup Liaison Officers op de posten in deze hubs.
- Bij het faciliteren van internationaal ondernemen springt de dienstverlening in het oog aan de 35.000 bedrijven die zaken doen in het Verenigd Koninkrijk. Met de dreigende Brexit is door de overheid alles op alles gezet om het mkb voor te bereiden op zaken doen buiten de Europese interne markt: zoals een Brexit loket, de Brexit Impact Scan, met vouchers en een voorlichtingscampagne. Daarnaast zijn in samenwerking met private partners verschillende evenementen en informatiebijeenkomsten georganiseerd. Op dit moment treft ruim driekwart van de Nederlandse ondernemers in meer of mindere mate voorbereidingen op Brexit.
- Voor nieuwe regelgeving is het 'mkb de norm'. Per 1 mei 2019 is de MKB-toets van toepassing op nieuwe wet- en regelgeving die substantiële gevolgen heeft voor het mkb. De nieuwe Strategische commissie betere regelgeving bedrijven zet zich in voor de vereenvoudiging en verbetering van bestaande wet- en regelgeving, samen met ondernemers en branches. In de zogeheten maatwerkaanpak winkelambachten zijn concrete voorstellen gedaan aan EZK en SZW, onder andere voor digitalisering van de risico-inventarisatie voor werknemers op de werkvloer.
- Het kabinet biedt mkb-ondernemers bovenop het Regeerakkoord een aantal fiscale tegemoetkomingen en lastenverlichtingen. De lasten op arbeid worden met circa €100 miljoen verlaagd door de vrije ruimte in de werkkostenregeling uit te breiden. En de tarieven van de vennootschapsbelasting dalen meer dan aangekondigd in het Regeerakkoord.

Deel 1: Actualisering

1. Extra aandacht voor het ‘brede mkb’

Het MKB-actieplan staat vol met acties en maatregelen die bedoeld zijn om het mkb waar nodig een steun in de rug te geven. Dat is belangrijk om snel genoeg de transitie te maken naar een duurzame en digitale economie. Hierbij is de overheid steeds vaker een partner, die samen met het bedrijfsleven, kennisinstellingen en andere (regionale) overheden werkt aan het versterken van de economische slagkracht van het mkb.

De betekenis van het mkb voor Nederland is groot. Ten eerste de economische betekenis. Het Jaarbericht Staat van het MKB laat zien dat de economische impact van het mkb groot en stabiel is: het mkb zorgt voor ruim 60 procent van de toegevoegde waarde en ruim 70 procent van de werkgelegenheid in Nederland. Als het hele mkb meegaat met de snelle transitie van vandaag, is er veel gewonnen voor de economische basis van Nederland. Maar er is meer. Het mkb is niet alleen economisch het fundament, maar ook in sociaal en maatschappelijk opzicht.

Daarom, ten tweede, de grote sociaal-maatschappelijke betekenis van het mkb. We zien dat ondernemers lokaal een factor van betekenis zijn. Ondernemers geven kleur en reuring aan steden en dorpen. Ze brengen werkgelegenheid, zijn opleiders van jong talent en bieden werk aan mensen met afstand tot de arbeidsmarkt. Veel mkb-ondernemers doen aan sponsoring van goede doelen, van sport en sociale activiteiten. Ondernemerschap kan een manier voor mensen zijn om zichzelf te ontwikkelen, en de kans op participatie en sociale cohesie te vergroten. Dit mkb staat ook onder druk, bijvoorbeeld als gevolg van de toename van online winkelen. Het aantal zelfstandige winkels in stadscentra, dorpskernen en centrumgebieden neemt zienderogen af. Dit geldt in het bijzonder voor middelgrote steden.¹

Er is al veel bekend over de economische betekenis van het mkb, maar minder over de sociale en maatschappelijke impact. Daarom zal het ministerie van Economische Zaken en Klimaat (EZK) in een rapport onderzoeksgegevens samenbrengen en een nader beeld geven van de **sociale en maatschappelijke impact** van het mkb. Dit rapport zal begin 2020 verschijnen.

In het MKB-actieplan zijn twee groepen onderscheiden: het **innovatieve mkb** en het **brede mkb**, ook wel de koplopers en het peloton. Het innovatieve mkb – vaak middelgrote bedrijven, startups en snelle groeiers (scale-ups) – zijn de aanjagers van innovatie. Koplopers ontwikkelen nieuwe kennis en technologie en weten deze snel genoeg toe te passen. Het brede mkb is het zogeheten peloton. Dit is een grote en diverse groep. Het zijn vaak kleine bedrijven; van de bedrijven met personeel heeft 80 procent minder dan tien werknemers. Voor deze bedrijven is het hoge tempo van vernieuwing moeilijker bij te houden. Ook worstelt deze groep vaak met de vraag hoe ze die vernieuwing vorm moet geven in het eigen bedrijf. Tegelijkertijd is het goed om te beseffen dat het brede mkb een grote dynamiek kent. Vanuit deze groep vormt zich telkens weer een groep snel groeiende bedrijven.²

De ambitie is om het hele mkb te laten doen waar het goed in is: ondernemen. Om dit te bereiken gaan we door met het faciliteren van de innovatieve koplopers. Daarnaast geven we extra aandacht aan het brede mkb. Uiteindelijk is een sterke economie natuurlijk gebaseerd op het samenspel tussen verschillende bedrijven.

Het Comité voor Ondernemerschap heeft in het Jaarbericht Staat van het MKB 2018 aanbevelingen gedaan aan ondernemers en overheid aan om zich sneller aan te passen aan de transitie die gaande zijn. Zo wijst het Comité op het belang van een **breder blik op innoveren**. Voor succesvolle bedrijven zijn ict en technologie vaak strategische factoren, die helpen de bedrijfsprestaties naar een hoger niveau te tillen. Snel groeiende bedrijven blijken vaak ook hun werkprocessen en organisatie te vernieuwen. Dat levert veel op. Daar zit een les in voor veel andere bedrijven. Daarnaast benadrukt het Comité dat **‘leven lang leren’** geen uitzondering maar regel zou moeten zijn. We kunnen het ons al lang niet meer permitteren om leren te beperken tot onze schooltijd.

¹ Locatus, Winkelleegstand 2019.

² Comité voor Ondernemerschap, Jaarbericht Staat van het MKB 2018.

Tenslotte is **modernisering van de arbeidsmarkt** noodzakelijk. Het arbeidsmarktbeleid moet ertoe leiden dat mensen met hun talenten sneller op de juiste plek terechtkomen. De aanbevelingen van het Comité zijn verwerkt in deze voortgangsrapportage.

Tijdens een bedrijfsbezoek aan Corrosion in Moerkapelle overhandigt het Comité voor Ondernemerschap, waar ook koningin Máxima lid van is, het Jaarbericht Staat van het MKB 2018 aan staatssecretaris Mona Keijzer.

2. Uitvoering acties op koers

De uitvoering van de acties ligt op koers; met de uitvoering van nieuwe acties is een **goede start gemaakt**. Afgelopen jaar is de basis gelegd voor de opschaling van een aantal pilots die dit jaar gestalte gaat krijgen. Een voorbeeld hiervan is MKB!dee, waarvoor het budget voor de subsidieronde in 2019 flink opgehoogd is. Een ander voorbeeld ligt op het gebied van digitalisering: na een succesvolle testperiode worden dit jaar de eerste vijf MKB Werkplaatsen, gericht op het kleine mkb, gerealiseerd. Daarnaast zet de KVK onder andere via workshops fors in op het breed uitdragen van de mogelijkheden die digitalisering biedt. Ook zijn flinke stappen gezet om de weerbaarheid tegen cyberbedreigingen te versterken. Maar we zijn er nog niet. Zo is voor de digitalisering van het brede mkb de ambitie om het aantal ondernemers dat bereikt wordt via de Smart Industry hubs fors te verhogen, om in 2020 toe te werken naar een landelijk netwerk van MKB Werkplaatsen en om de digitalisering binnen specifieke sectoren verder aan te jagen, in samenwerking met branches en ondernemers.

De aanpak in het MKB-actieplan wordt bijgewerkt op basis van nieuwe ontwikkelingen, inzichten en gesprekken met ondernemend Nederland. Hiervoor wordt onder andere inbreng geleverd via het zogeheten **MKB-Ondernemers-beraad**, dat in april 2019 voor het eerst plaats vond. Dit beraad is een gesprek van de staatssecretaris van EZK met ondernemers, vertegenwoordigers van branches, mkb-experts en overheden dat MKB-Nederland (MKB-NL) en EZK twee keer per jaar samen organiseren. De samenstelling is afhankelijk van de thema's die besproken worden. In het eerste MKB-Ondernemersberaad werden de **platform-economie** en **Leven Lang Ontwikkelen** besproken.³

- Over de platformeconomie werd opgemerkt dat digitale platforms veel kansen bieden voor ondernemers. Platforms zijn er en ze zijn niet meer weg te denken. De

andere kant is dat ondernemers ook onder druk kunnen staan van grote platforms die veel marktmacht hebben. Hier dient het thema 'eerlijk zaken doen' zich aan. Als vervolgactie gaat MKB-NL samen met de branches en JADS⁴ aan de slag om gezamenlijk te verkennen wat de mogelijkheden voor branches en bedrijven zijn om data beter te benutten, bijvoorbeeld door de oprichting van een eigen platform. Platformbedrijven opereren vaak internationaal, waardoor regelgeving vaak op Europees niveau gestalte moet krijgen. De Europese verordening dat eerlijke verhoudingen tussen platforms en bedrijven regelt (*platform-to-business* voorstel) treedt volgend jaar voor Nederland in werking. Daarnaast gaat het kabinet aan de slag met de toekomst van het mededingingsbeleid. Het kabinet zal onder andere er op Europees niveau voor pleiten dat een Europese toezichthouder verplichtingen op kan leggen aan grote platforms met een poortwachtersfunctie. Ook gaat het kabinet haar recent verschenen visie op datadeling tussen bedrijven uitwerken.⁵

- Op het MKB-Ondernemersberaad is daarnaast gesproken over wat leven lang ontwikkelen betekent voor ondernemers. Wat kunnen en moeten ondernemers doen om hun medewerkers te scholen, bij te scholen en om te scholen? Wat kan verbeterd worden in de samenwerking met het onderwijs, het mbo en het hbo? En wat is er nodig om belemmeringen weg te nemen? De aanbevelingen die hieruit voortkwamen worden meegenomen in de uitwerking van de aanpak voor leven lang ontwikkelen. Dit naar aanleiding van de motie Wiersma c.s., waarmee het kabinet structureel €48 miljoen voor scholing van het mkb heeft vrijgemaakt.⁶ De regeling hiervoor wordt nu uitgewerkt door het ministerie van SZW (Sociale Zaken en Werkgelegenheid), in samenwerking met de ministeries van OCW (Onderwijs, Cultuur en Wetenschap) en EZK.

³ Het uitgebreide verslag van het MKB-Ondernemersberaad, met uitspraken en suggesties van deelnemers, is te vinden op <https://www.magazine-on-the-spot.nl/mkb-ondernemersberaad-01/>.

⁴ JADS staat voor de Jheronimus Academy of Data Science.

⁵ Kamerstukken II, 2018/19, 26643, nr. 594.

⁶ Kamerstukken II, 2018/19, 35074, nr. 45.

MKB-Ondernemersberaad met staatssecretaris Mona Keijzer en Jacco Vonhof, voorzitter van MKB-Nederland.

Vonhof: "Ondernemers zijn vaak met de dag van vandaag bezig en hebben niet altijd de tijd om boven de materie te gaan hangen. Bijeenkomsten zoals het MKB-Ondernemersberaad zijn een stimulans om dat wel te doen."

Kijk op [ezine](#) met verslag en filmpjes van het MKB-Ondernemersberaad

3. Versterking regionale samenwerking

Voor veel ondernemers is de Rijksoverheid ver weg en zijn gemeenten en de provincie veel dichterbij. Samenwerking tussen overheden is alleen al daarom essentieel om ondernemers de ruimte te geven te ondernemen. Op veel terreinen gebeurt dat al. Afspraken op het vlak van de innovatiestimulering van het mkb zijn neergelegd in de MKB-samenwerkingsagenda Rijk-Regio 2018-2019, die als bijlage bij het MKB-actieplan was gevoegd. De voortgang van de acties in de MKB-samenwerkingsagenda is onderdeel van deze rapportage. In deze samenwerkingsagenda hebben EZK en de provincies onder meer aangegeven om gezamenlijk middelen in te zetten voor een aantal instrumenten. Voor 2018 hebben EZK en de provincies bijvoorbeeld voor respectievelijk €40 miljoen en €23,9 miljoen beschikbaar gesteld voor de gezamenlijke MIT-regeling, waardoor het totale MIT-budget €63,9 miljoen bedroeg. De belangstelling voor de MIT-regeling is groot. In 2018 zijn vanuit het rijk en de regio in totaal maar liefst 1.400 MIT-projecten gestart.

Ook in de samenwerking met regionale partijen is er extra aandacht voor het versterken van de economische slagkracht van het brede mkb. De inzet is om vooral aansluiting te zoeken bij goed lopende regionale initiatieven die het brede mkb ondersteunen. Om kennis te delen heeft denktank Platform 31 recent een inventarisatie gemaakt met **inspirerende praktijkvoorbeelden van regionale projecten en initiatieven** voor het mkb, *Aan de slag voor het brede mkb. Wat steden, regio's en Rijk voor het mkb kunnen doen.*⁷ Voorbeelden zijn het Groei MKB-Programma in West-Brabant, waarbij REWIN en de zeventien West-Brabantse gemeenten samenwerken om de groei en innovatie in het mkb te stimuleren. Een ander voorbeeld is het door ondernemers geïnitieerde Topcentrum e-commerce, een publiek-private samenwerking van onderwijs, bedrijfsleven en overheden om de positie van e-commerce in de regio Zwolle op de kaart te zetten. In een vijftal regionale netwerkbijeenkomsten zijn lessen uit de praktijkvoorbeelden met elkaar gedeeld en is

gesproken over de versterking van de samenwerking en het continueren van kennisdeling.

Deze inventarisatie van Platform 31 vormt een belangrijke basis voor het programma **'MKB deals'**, dat in het najaar van 2019 van start gaat. Dit programma zal kennisdeling en opschaling van sterke regionale projecten en initiatieven gericht op het brede mkb ondersteunen en co-financieren, met een budget van in totaal €5,4 miljoen tot en met 2021.

Op basis van het MKB-actieplan en de zogeheten **Regio Deals** wordt, waar gepast, samengewerkt aan versterking van het mkb. In 2018 zijn de eerste Regio Deals gesloten. In de Regio Deals Zeeland en Brainport Eindhoven zitten verschillende projecten voor het mkb. Die zijn gericht op digitalisering, talent, financiering en innovatie. In de Regio Deal Zeeland zijn aanjaaggelden voor ondernemerschap en innovatie aangevuld en worden diverse voorzieningen voor

Veluwe portaal, een regionaal voorbeeldproject op het terrein van personeel en human resource management (HRM) uit Aan de slag voor het brede mkb. Wat steden, regio's en Rijk voor het mkb kunnen doen (Platform 31, 2019).

"We doen graag mee aan de match-tafels van Veluwe Portaal. Dat is een netwerk van HRM-professionals van bedrijven in de regio Noord-Veluwe. We brengen soms personeel in dat 'over' is. Die kunnen dan ergens anders aan de slag, tijdelijk of permanent. We delen vraagstukken waar wij mee worstelen. Dit kan over wet- en regelgeving gaan, over roostersystematiek, over het nieuwe werken. Alles wat er aan HRM-thema's te bedenken is kunnen we daar bespreken. We hebben zowel een haal- als brengplicht. Ook de diverse gesubsidieerde projecten rond duurzame arbeid zijn voor ons als bedrijf interessant. Soms maakt het meedoen aan zo'n project de 'investering' van de deelname aan Veluwe Portaal al voor jaren goed. Voor ondernemers niet onbelangrijk!"

Frank Bieze, directeur Bieze Food Group

⁷ <https://www.platform31.nl/publicaties/aan-de-slag-voor-het-brede-mkb>. Deze publicatie is tot stand gekomen in samenwerking met VNG, IPO, MKB-NL, EZK en de G40 (de veertig grootste gemeenten).

mkb bedrijven gerealiseerd. In de Regio Deal Brainport Eindhoven wordt via de deal onder andere het ondernemersklimaat voor starters meer internationaal geïmponeerd en zijn diverse acties gericht op het aantrekken en behouden van talent (op alle onderwijsniveaus) voor het mkb. De verwachting is dat een aantal Regio Deals die in voorbereiding zijn zich ook richten op het mkb. Daarbij legt het Rijk in het overleg met de regio de verbinding met de doelstellingen en maatregelen uit het MKB-actieplan.

Samenwerking van de Rijksoverheid met regionale en lokale overheden en organisaties (waaronder kennisinstellingen) en bedrijfsleven is cruciaal om resultaten te boeken. Dat dit steeds meer gestalte krijgt, laat zich het beste illustreren aan de hand van de acties die uitgevoerd worden op de thema's die in deel 2 van deze voortgangsrapportage aan de orde komen.

De KVK ondersteunt gemeenten en provincies in de onderbouwing en effectieve uitvoering van hun mkb-beleid. Hiervoor heeft de KVK een zogeheten **regiodata benchmarktool** (de 'regiotool') ontwikkeld. Die is medio 2018 gelanceerd. Regionale data uit het Handelsregister in combinatie met 180 andere datasets worden gebruikt om cijfermatig inzichtelijk te maken hoe gemeenten en provincies het doen op diverse thema's. Over bedrijvenstructuur, bedrijvendynamiek, binnensteden, zzp en omgeving zijn verdiepende data beschikbaar. Op basis van deze data helpt KVK gemeenten en provincies met economische toekomstverkenningen. Inmiddels hebben 42 gemeenten hiervan gebruik gemaakt. De regiotool wordt doorontwikkeld op basis van hun gebruikservaringen.

PICK - UP
POINT

Deel 2: Voortgang

In deze voortgangsrapportage blikken we terug en we kijken vooruit.

Welke ontwikkelingen hebben we dit jaar gezien?

Wat hebben we in 2018-2019 gedaan en bereikt voor het mkb?

Wat gaan we doen in het komend jaar?

Actielijnen per thema MKB-actieplan

1 *Menselijk kapitaal*

- Verbeteren leercultuur in mkb
- Verbeteren samenwerking en aansluiting mkb en onderwijs
- Stimuleren van ondernemerschap
- Modernisering wet- en regelgeving arbeidsmarkt

2 *Financiering*

- Intensivering bedrijfsfinanciering overheid
- Betere toegang tot financiering en verbetering ondernemersplannen
- Stimuleren alternatieve financiering
- Eerlijk zaken doen: verbeteren betaalbedrag

3 *Digitalisering*

- Digitalisering industrieel mkb (Smart Industry)
- Digitalisering brede mkb
- Branches als aanjagers van digitalisering
- Veilig zaken doen

4 *Toepassing innovatie*

- Intensivering innovatie-instrumenten
- Versterken kennisuitwisseling bedrijven en kennisinstellingen
- Stimuleren startups en scale-ups
- Kennisverspreiding naar het brede mkb
- Sociaal ondernemerschap

5 *Internationaal ondernemen*

- Voorlichting Brexit
- Verbetering werking Europese interne markt voor mkb
- Versterking dienstverlening en advies internationaal ondernemen

6 *Regelgeving*

- Betere regelgeving met 'mkb als norm'
- Eerlijk zaken doen: aanbesteden, franchisewetgeving en marktwerking platformeconomie
- Modernisering faillissements- en ondernemingsrecht

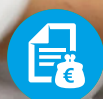

7 *Fiscaliteit*

- Lastenverlichting voor mkb-ondernemers t.o.v. Regeerakkoord
- Verlaging van administratieve lasten

Menselijk kapitaal

We koppelen de talenten van studenten gericht aan bedrijven, realiseren een betere aansluiting van scholing en arbeidsmarkt door samenwerking van bedrijfsleven en onderwijs (mbo, hbo en wo), we stimuleren ondernemersvaardigheden en werken aan verbetering van passende arbeidsmarktregelgeving.

1. Menselijk kapitaal

Actielijnen:

- > Verbeteren leercultuur in mkb
- > Verbeteren samenwerking en aansluiting mkb en onderwijs
- > Stimuleren van ondernemerschap
- > Modernisering wet- en regelgeving arbeidsmarkt

Wat zien we gebeuren?

Het vinden en behouden van geschikt personeel is voor het mkb nog steeds de grootste opgave. Er is een enorm tekort aan vooral technologisch geschoold personeel, zorgpersoneel, aan mensen met digitale vaardigheden en aan vakmensen. Zo zijn in de komende vijf jaar in de bouwsector maar liefst 60.000 extra mensen nodig; onder andere om de klimaatdoelstellingen van het kabinet ook echt te kunnen realiseren. Personeelstekorten doen zich in veel sectoren voor. Hier ligt in de eerste plaats een opgave voor bedrijven en branches, maar overheid en onderwijs kunnen ook een belangrijke bijdrage leveren. Overigens gaat dit vraagstuk niet alleen over het oplossen van tekorten, maar ook over het om- en bijscholen en het leven lang ontwikkelen van werknemers. De komende jaren zullen namelijk veel banen verdwijnen (onder andere door digitalisering van werkprocessen) en zullen er veel nieuwe, andersoortige banen bijkomen.⁸

Met het Techniekpact, met de samenwerking van onderwijs en branches, met vakscholen en brancheacademies en vele andere, creatieve vormen van scholing en bijscholing wordt op allerlei fronten gewerkt aan oplossingen. De acties dragen direct of indirect bij aan meer gekwalificeerd personeel voor het mkb. In mei 2019 is de Voortgangsrapportage Techniekpact 2019 gepresenteerd en naar de Tweede Kamer gestuurd.⁹ Een aantal acties die in dit hoofdstuk uitgediept worden maken deel uit van het Techniekpact. Daarnaast is het voor het mkb belangrijk dat de wet- en regelgeving voor de arbeidsmarkt aansluit op de noden van nu. De arbeidsmarkt is ingewikkeld, en dus ook de

modernisering van de wet- en regelgeving. Dat is niet van de ene op de andere dag geregeld.

Ondanks het tekort aan personeel liggen de kansen om te ondernemen voor het oprapen. Het is van groot belang voor onze economie en samenleving dat er genoeg mensen zijn die de sprong wagen en ondernemer durven te worden. Creatieve mensen die met een goed idee, een goed plan en met hard werken risico's durven nemen. Het CBS berichtte dat in 2018 het saldo van oprichtingen en opheffingen met bijna 85.000 het hoogste is na 2007. Hiervan is 98 procent een eenmansbedrijf of zzp'er.¹⁰

Actielijnen

Verbeteren leercultuur in mkb

- In 2018 is de nieuwe EZK-regeling MKB!dee van start gegaan. Het enthousiasme onder mkb-ondernemers om een aanvraag in te dienen was heel groot. Uiteindelijk hebben veertien ondernemers en branches geld gekregen voor de uitvoering van hun MKB!dee, voor in totaal ruim €2 miljoen. **MKB!dee daagt mkb-ondernemers uit om zelf of in samenwerking met andere organisaties, zoals branches, aan de slag te gaan** met ideeën en oplossingen voor scholing. Het gaat hierbij om ondernemers zelf belemmeringen weg te laten nemen, zodat ze meer gaan investeren in de scholing en ontwikkeling van huidige of toekomstige werkenden. Onderdeel van MKB!dee is dat deelnemers worden gestimuleerd om van elkaar te leren en hun ideeën op te schalen in een kennisnetwerk. Dit wordt gefaciliteerd door Platform Talent voor Technologie (PTvT).¹¹ De projecten die in 2018 zijn toegekend gaan over: e-learning, lerende cultuur, nieuwe technologie en skills. In augustus sluit de regeling voor 2019 en in december 2019 kan een tweede lichting bedrijven en branches met hun MKB!dee aan de slag

¹⁰ <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/07/recordaantal-bedrijfsoprichtingen-in-2018>. Het Kamerlid Amhaouch heeft tijdens de EZK-begrotingsbehandeling 2018 gevraagd om een verklaring voor de daling van het aantal opgerichte bedrijven in de categorie 2-10, 10-50 en 50-250 werknemers. Uit onderzoek van het CBS blijkt dat die daling van oprichtingen vooral zit bij de groep bedrijven met twee werkzame personen (minus 3.500 van de totale daling van 4.100 voor het mkb (van 2 tot en met 250 werknemers) in de periode 2010-2018).

¹¹ <https://mkbideenetwerk.nl/goede-voorbeelden>.

⁸ McKinsey, Shaping the future of work – skills deep-dive, country perspective The Netherlands (2018).

⁹ Kamerstukken II, 2018/19, 32637, nr. 373.

Margot Lomans, coördinator Continu Verbeteren bij Lomans totaalinstallateur

“MKB!dee geeft net het goeie steuntje in de rug”

Margot Lomans is verbetermanager bij installatie-bedrijf Lomans, een 100-jarig familiebedrijf met twee vestigingen en in totaal zo'n 250 medewerkers, waar inmiddels de vierde generatie in het bedrijf werkt. “Ik loop al van jongsaf aan rond in ons bedrijf, maar werk hier pas sinds anderhalf jaar. Ik begon als P&O-adviseur, maar snel daarna kwam onze algemeen directeur terug van een vakantie, waar hij een boekje over verandermanagement bij bedrijven had gelezen en zei tegen mij: ‘Dat is net wat voor jou om te gaan doen’. En toen kwam MKB!dee voorbij, precies op het goede moment voor ons.”

“Lean management, dat is het sleutelwoord nu hier. Bij lean management worden de menselijke capaciteiten binnen een organisatie op een slimme manier ingezet om zoveel mogelijk waarde te creëren voor de klant en productiever te worden. Bij een technisch bedrijf als Lomans is het een hele uitdaging om zo'n transitie te maken. Maar het is wel nodig om overeind te blijven en te reageren op het tekort aan personeel.”

Makkelijker gemaakt

“MKB!dee kwam precies op een goed moment voor ons. MKB!dee heeft een paar dingen makkelijker gemaakt voor ons. We hebben externe expertise ingehuurd. En we kunnen de transitie wat ‘vrijer’ doormaken. De transitie waar we mee bezig zijn kost tijd en geld, de meeste collega's zien nog niet dat het iets concreets oplevert. MKB!dee geeft dan net het goeie steuntje in de rug. Het netwerk met alle deelnemers van MKB!dee is nuttig, al kan ik er meer uithalen dan dat ik tot nog toe gedaan heb.”

Tweewekelijkse verbeter-teamssessies

“Veel collega's hier zijn heel taakgericht, houden zich vast aan structuur en zijn gericht op hun eigen technische expertise. En dan wil je als bedrijf dat

mensen in multidisciplinaire teams gaan werken, dat voorbereiders en uitvoerders effectief met elkaar moeten gaan praten, gaan overleggen, dat iedereen flexibeler wordt. We hebben tweewekelijkse verbeter-teamssessies ingevoerd en week-starts. We werken met intervisie. En er zijn twee adviseurs die de kwaliteit van de teams bewaken. In die sessies moeten medewerkers vertellen wat ze op een dag doen, vertellen hoe hun werk er uitziet, zeggen waar de verspillingen zitten en hoe ze die zouden willen oplossen. We vragen ook aan ze wat ze zelf kunnen oplossen en waar ze wel en geen invloed op hebben.”

Investeren in onze mensen

“We zijn het gewoon gaan doen, maar de transitie gaat minder snel dan we hoopten. Onze mensen moeten er aan wennen. Dat is niet erg, want het moet gaan in een tempo waarbij ze zich prettig voelen. Ze zien al die sessies nog vaak als overleggen om het overleggen. Zien het nut niet altijd zo. En toch willen we graag op deze manier investeren in onze mensen, omdat we denken dat we daar als bedrijf beter door worden. En ons onderscheiden. Het is ook heel goed voor de persoonlijke ontwikkeling van onze mensen.”

“Weet je, praten over je resultaten en je leermomenten délen, dat is best moeilijk. Zeker als je nooit gevraagd is om hierover na te denken en je niet gewend bent om dit soort gesprekken te voeren. Maar het is wel nodig. We proberen het makkelijker te maken voor ze, met teamcoaches en met nieuwe overlegruimtes die prettig aanvoelen.”

“We hebben ook een paar medewerkers die nu één dag per week docent zijn op een ROC. We kunnen dat doen omdat we een middelgroot bedrijf zijn. Het levert geen geld op, maar deze collega's vinden het hartstikke leuk en leerzaam. Bovendien het levert het goede contacten op met het onderwijs. Zo krijgen we goede, jonge leerlingen makkelijker naar ons bedrijf.”

gaan, voor in totaal €7,8 miljoen. EZK, SZW en OCW hebben in het kader van het Leven Lang Ontwikkelen (LLO)-actieprogramma besloten om de komende drie jaar in totaal €4,5 miljoen toe te voegen aan MKB!dee. De reden hiervoor zijn inhoudelijke overeenkomsten tussen MKB!dee en de actie waar het geld voor bedoeld was. In 2019 is er €0,3 miljoen toegevoegd aan het oorspronkelijke budget van €7,5 miljoen. In 2020 wordt €2,7 miljoen toegevoegd en in 2021 €1,5 miljoen. De eerste lichting projecten richtte zich op ideeën en oplossingen voor het technische mkb, de tweede lichting gaat aan de slag voor het brede mkb en richt zich daarbij onder andere op investeringen in personeel met het oog op digitalisering en de klimaat- en energietransitie.¹²

- Het kabinet wil een doorbraak realiseren op het gebied van een Leven Lang Ontwikkelen (LLO) en een positieve en sterke leercultuur in bedrijven tot stand brengen. De minister van SZW en OCW hebben eind september de Tweede Kamer geïnformeerd over de aanpak van leven lang ontwikkelen.¹³ Werkgevers en sectoren worden gestimuleerd private individuele leerbudgetten aan te bieden. Daartoe wordt de regelgeving rondom de fiscale behandeling van leerrekeningen verduidelijkt.¹⁴ Daarnaast kunnen zowel werkenden als niet-werkenden straks een persoonlijk ontwikkelbudget voor scholing en ontwikkeling tijdens de loopbaan aanvragen. Zij kunnen dat inzetten om bijvoorbeeld een mbo-diploma te halen, maar ook om een certificaat te halen bij een bedrijfs-school of om een cursus te volgen. Het doel is dat meer mensen zich verder ontwikkelen tijdens hun loopbaan, en dat ze zo beter inzetbaar blijven op de arbeidsmarkt. Hiervoor wordt structureel €200 miljoen ingezet.
- In januari 2019 is de motie Wiersma c.s. aangenomen, waarmee **structureel €48 miljoen voor scholing en Leven Lang Ontwikkelen in het mkb** wordt vrijgemaakt.¹⁵ De regeling hiervoor wordt nu uitgewerkt door SZW, in samenwerking met OCW en EZK.
- Uit het MKB-Ondernemersberaad kwam een aantal aanbevelingen naar voren. De aanbevelingen worden meegenomen in de uitwerking van de aanpak voor leven lang ontwikkelen.

¹² Kamerstukken II, 2018/19, 32637, nr. 357.

¹³ Kamerstukken II, 2018/19, 30012, nr. 92.

¹⁴ https://www.belastingdienst.nl/wps/wcm/connect/bldcontentnl/themaoverstijgend/brochures_en_publicaties/cao_beoordelingen/scholingskosten-in-de-loonheffingen.

¹⁵ Kamerstukken II 2018/19, 35074, nr. 45.

Verbeteren samenwerking en aansluiting onderwijs en mkb

- Het Regionaal Investeringsfonds mbo (RIF) wordt gecontinueerd. Dit is een subsidieregeling die de publiek-private samenwerking van bedrijfsleven (waaronder mkb) en middelbaar beroepsonderwijs (mbo) stimuleert en de aansluiting op de arbeidsmarkt verbetert. Het RIF voor het mbo is succesvol gebleken. In totaal hebben 134 samenwerkingsverbanden ruim €123 miljoen ontvangen vanuit het Rijk. Het bedrijfsleven en regionale overheden hebben dat aangevuld met nog eens €260 miljoen. OCW heeft **voor het Regionaal Investeringsfonds mbo voor de periode 2019-2022 opnieuw €100 miljoen beschikbaar** gesteld, aangevuld door bijdragen vanuit het bedrijfsleven en regionale overheden.¹⁶ De regeling wordt uitgevoerd door de Dienst Uitvoering Subsidies aan Instellingen (DUS-i) van die werkt voor OCW en door netwerorganisatie PTvT. De doelstellingen van het Techniekpact worden ook mede behaald door het uitvoeren van RIF-projecten.
- De **Subsidieregeling Praktijkleren is met ingang van december 2018 verlengd tot 2023**.¹⁷ In 2018 was er een bedrag van €201,5 miljoen mee gemoeid, waarvan €196 miljoen naar studenten in de beroepsbegeleidende leerweg (bbl ofwel leerbaan) ging. Werkgevers hebben in 2018 €2.465 per leerwerkplek als tegemoetkoming in de begeleidingskosten ontvangen. Een groot aantal vakmensen als lasser, verpleegkundigen en monteurs leren hun vak als bbl'er bij erkende leerbedrijven. Dit zijn voor het overgrote deel mkb-ondernemers. Van hun studietijd brengen ze meestal vier dagen per week door bij het leerbedrijf en gaan ze één dag naar school. Er zijn ongeveer 120.000 bbl-studenten, zo blijkt uit cijfers van de Samenwerkingsorganisatie Beroepsonderwijs Bedrijfsleven (SBB).¹⁸ Duurzame relaties tussen onderwijsinstellingen en bedrijven zijn bovendien belangrijk om in het onderwijs les te blijven geven in de dingen die werkgevers nodig hebben. De subsidie stimuleert bedrijven om leerbanen aan te bieden. De impact van de regeling is ook belangrijk voor het bereiken van de doelstellingen van het Techniekpact.

¹⁶ <http://www.investeringsfondsmbo.nl>.

¹⁷ <https://www.rvo.nl/subsidies-regelingen/subsidieregeling-praktijkleren>.

¹⁸ <https://www.s-bb.nl/feiten-en-cijfers>.

“Binnenkort moeten we na vier jaar opstarten als opleidingscentrum helemaal op eigen benen staan. Dat gaat ons lukken! We hebben gelden gekregen uit het Regionaal Investeringsfonds mbo van het ministerie van OCW, met de eis dat het Limburgse bedrijfsleven zou cofinancieren. Dat is voor ons enorm belangrijk geweest. We leiden op met state-of-the-art apparatuur die werkt. En we hebben ons ontwikkeld tot het ‘clubhuis’ van de installatietechniek hier in de regio. We leiden reguliere mbo’ers op – vaak via leerbanen – maar we doen ook de bijscholing van de medewerkers van de bedrijven die bij ons zijn aangesloten. Dat zijn er zo’n 250, voor 60-70 procent kleinere bedrijven tot 15 werknemers, die een grote behoefte hebben aan het updaten van de kennis en kunde van hun mensen. Levenlang leren, hè! Heel belangrijk, nu alle ontwikkelingen zó snel gaan. De RIF-gelden hebben het mogelijk gemaakt dat we daarvoor modulair onderwijs hebben kunnen ontwikkelen. Het mooie is: we zien leerlingen die twee/drie jaar terug met een diploma hier weggingen, nu terugkomen voor bijscholing.”

Frank Theeuwen, projectleider Centrum voor Innovatief Vakmanschap Installatietechniek Limburg

“We hebben elk jaar een aantal leerlingen via de regeling praktijkleren van het ministerie van Onderwijs bij ons rondlopen, op functies zoals verkoopmedewerker en assistent afdelingschef. Het opleiden van mensen kost veel tijd en geld. Als je voor de kosten gedeeltelijk wordt gecompenseerd, motiveert mij dat als ondernemer natuurlijk extra om deze leerlingen in mijn bedrijf een opleidingsplek te geven en ze goed te begeleiden. Wij zijn een echt opleidingsbedrijf en hebben goede contacten met het onderwijs. Dat is goed voor de jongeren die zo’n leerbaan doen, want ze krijgen zo een mooie start van hun loopbaan. Dat vinden ze zelf ook! Wij laten jaarlijks bbl’ers doorstromen in ons bedrijf of naar functies in andere bedrijven. Ze komen ook op hogere functies terecht. Daar zijn we trots op.”

Rien Waardenburg, ondernemer PLUS Waardenburg, Schiedam / PLUS De Esch, Rotterdam

- In de **talentenprogramma’s voor ‘Verzilver je talent’** werken onderzoekers, studenten en bedrijfsleven samen aan oplossingen voor maatschappelijke uitdagingen. Voorbeelden van pilots zijn: FoodTech, HealthTech, EnergyTech, FinTech en VerticalFarming. In januari 2019 zijn de twee nieuwste pilots gestart en in de *learning community* worden successen tussen de pilots uitgewisseld. In 2019 verbeteren we de aansluiting van het mkb bij de talentenprogramma’s en willen we meer aandacht besteden aan maatschappelijke uitdagingen als de klimaat- en energietransitie en digitalisering.
- In het kader van de Bouwagenda ondertekenden eind januari 2019 dertien organisaties uit het mbo, het bedrijfsleven en de Rijksoverheid (ministeries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en OCW) het **convenant ‘MBO-aanbod klimaattechniek’** met een looptijd van tien jaar. De organisaties hebben het plan voor een mbo-opleidingsaanbod dat in de zogeheten beroepscompetentieprofielen meebeweegt met de veranderingen in de energietransitie, circulariteit en klimaatadaptie. Deze afspraken sluiten aan op het ontwerp-klimaatakkoord van het kabinet; de wens is om te kunnen inspringen op de vraag naar meer gespecialiseerde vakkrachten.
- Het voornemen om met MKB-NL een **MKB-traineeprogramma** op te zetten in het hbo is gestart met een korte verkenning. Als vervolgstap zal MKB-NL in samenwerking met branches, bedrijven, EZK en andere relevante partners het project ‘De MKB route in het HBO’ starten. Hierbij zal onder andere leven lang leren en de hbo-opleiding voor het Associate Degree en de Bachelor meegenomen worden.

Stimuleren van ondernemerschap

- Op initiatief van het Comité voor Ondernemerschap is begin 2019 door EZK het **programma O2LAB gestart om ondernemerschap en ondernemendheid in het onderwijs te verankeren en versterken**.¹⁹ Het programma wordt samen met studenten, onderwijsinstellingen en bedrijfsleven uitgewerkt. O2LAB is gestart met het maken van een overzicht van de huidige initiatieven voor ondernemerschapsonderwijs. Daarnaast is gestart met de uitwerking van een onderzoeksagenda. Die richt

¹⁹ <https://www.rvo.nl/subsidies-regelingen/o2lab-stimuleren-van-ondernemerschap-het-onderwijs>.

zich vooral op de vraag welke didactische methoden van ondernemerschapsonderwijs werken, voor wie, en in welke context. Verder wordt momenteel verkend welke knelpunten urgent zijn en of voor de oplossing goede praktijkvoorbeelden beschikbaar zijn. Op basis hiervan worden medio juli 2019 vervolgacties geformuleerd.

- Het programma NLgroeit is met drie jaar verlengd tot en met 2021. Begin 2019 zijn de **activiteiten en de doelgroep van NLgroeit uitgebreid**: met boardroomsessie voor grotere groei-bedrijven én met ondernemers die een omzet hebben van minder dan €1 miljoen maar wel de potentie hebben om snel te groeien. In ruim drie jaar zijn 750 ondernemers gematcht met een mentor en 1000 ondernemers namen deel aan sessies waar ze van elkaar leren (*peer-peersessies*). Het doel is om 1000 ondernemers met deze activiteiten verder te helpen groeien in 2019.
- Ondanks een inhaalslag in het aantal vrouwelijke ondernemers zit er nog veel onbenut potentieel.²⁰ EZK en OCW zullen een **onderzoek gaan uitvoeren naar vrouwen en financiering**. Hierbij zal het aan aantal aanvragen en afwijzingen van financieringsaanvragen worden meegenomen.

Modernisering wet- en regelgeving arbeidsmarkt

- Loondoorbetaling bij ziekte wordt voor kleine ondernemers makkelijker en goedkoper. De minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en -werkgeversorganisaties hebben met elkaar **afspraken gemaakt over loondoorbetaling bij ziekte**, en met het Verbond van Verzekeraars is in december 2018 een convenant getekend.²¹ Dit zijn de belangrijkste afspraken die worden uitgevoerd:
 - Er komt een MKB-verzuim-ontzorg-verzekering per 1 januari 2020, waardoor kleine werkgevers optimaal ontzorgd worden. Deze verzekering vangt het financiële risico op en helpt bij de verplichtingen en taken rond de loondoorbetaling bij ziekte.
 - Er komt een tegemoetkoming voor de kosten van loondoorbetaling van in totaal €450 miljoen, waarvan vooral de kleine werkgevers profiteren.
 - Per 1 januari 2021 wordt het medisch advies van de

bedrijfsarts bij de toets op re-integratie-inspanningen (RIV-toets) leidend. Op basis van dit advies richten werkgever en werknemer het re-integratietraject in. Om te stimuleren dat het medisch advies van de bedrijfsarts en het medisch oordeel van de verzekeringsarts gebaseerd zijn op gelijke uitgangspunten investeert het kabinet €10 miljoen in een kwaliteitsverbetering.

- De transparantie rondom loondoorbetaling wordt verbeterd. Het wordt voor kleine werkgevers helderder waarop het UWV hen op beoordeelt bij de re-integratie van zieke werknemers (RIV-toets).
- Werkgevers krijgen meer grip op het zogeheten 'tweede spoor'. Dit betekent dat zieke werknemers niet terugkeren op de oude werkplek maar bij een andere werkgever. Werkgevers krijgen door bovenstaande maatregelen meer zekerheid over de inzet van het 'tweede spoor' en kunnen dan samen met de medewerker een plan maken. Daarbij krijgt de medewerker een grotere rol dan nu.
- Eind 2018 heeft het kabinet bekend gemaakt dat de **geplande bezuiniging op de arbeidsongeschiktheids-wet, de WIA, niet doorgaat**. Werkgevers en werknemers gaan zich inzetten voor een snelle terugkeer op de werkvloer van zieke werknemers.
- De Wet Arbeidsmarkt in Balans (WAB) is in mei 2019 aangenomen door de Eerste Kamer. De meeste maatregelen in die wet worden in 2020 van kracht.
- Het kabinet wil **schijnzelfstandigheid en concurrentie op arbeidsvoorwaarden tegengaan**. De beoogde maatregelen dienen zekerheid te geven aan zelfstandigen (zzp'ers) en hun opdrachtgevers dat er geen sprake is van een dienstbetrekking. Conform de motie Wiersma/ Van Weyenberg²² is per 1 januari 2019 het gezagscriterium verduidelijkt.

²⁰ <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/10/vrouwelijke-ondernemers-maken-inhaalslag>.

²¹ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2018/12/20/kamerbrief-maatregelen-loondoorbetaling-bij-ziekte>.

²² Kamerstukken II, 2017/18, 34775 XV, nr. 32.

Minister Wouter Koolmees van Sociale Zaken en Werkgelegenheid ondertekent in december 2018 de afspraken over loondoorbetaling bij ziekte met werkgevers en verzekeraars.

Financiering

We intensiveren financiële instrumenten voor bedrijven, verbeteren de toegang tot passende financiering, stimuleren alternatieve financiering en verbeteren de kaspositie van ondernemingen.

2. Financiering

Actielijnen:

- > Intensivering bedrijfsfinanciering overheid
- > Beter toegang tot financiering en verbetering ondernemersplannen
- > Stimuleren alternatieve financiering
- > Eerlijk zaken doen: verbeteren betaalbedrag

Wat zien we gebeuren?

Het financieringslandschap verandert. Banken zijn nog steeds de grote financiers van het mkb, maar daarnaast zijn alternatieve vormen van financiering in opkomst, zoals *crowdfunding*, *leasing* en *factoring*. Op dit speelveld opereert ook de overheid met haar financieringsinstrumenten en met haar interventies om ondernemers met goede plannen die het niet lukt om financiering te vinden toch aan financiering te helpen. Uit de (vernieuwde) Financieringsmonitor²³ die EZK in januari 2019 samen met het CBS heeft gepresenteerd, blijkt dat bijna 24 procent van het mkb behoefte heeft aan externe financiering. Slechts 12,8 procent doet een aanvraag. Vaak zijn het de kleinere bedrijven die niet overgaan tot een aanvraag, omdat zij onafhankelijk willen blijven van de financier. Financiering wordt vooral gebruikt om te investeren in uitbreiding, voor werkkapitaal en voor voorraden. Verder blijkt dat voor microbedrijven, bedrijven jonger dan vijf jaar en startups de toegang tot financiering een echte uitdaging is.²⁴ Uit cijfers van De Nederlandsche Bank blijkt dat de uitgaande kredietverlening aan het mkb voor het segment van kredieten tot €1 miljoen sinds 2013 daalt.²⁵ De conclusie is dat de grootste uitdagingen voor het verkrijgen van financiering liggen bij kleine bedrijven met financieringsbehoeften tot €1 miljoen.

Daarnaast is tijdig betalen door bedrijven onderling en door de overheid belangrijk voor mkb-ondernemers. Lange betaaltermijnen leiden soms tot een financieringsbehoefte die bij snellere betalingen zouden kunnen

worden voldaan uit de kasstroom. Dit leidt tot kosten, wanneer een financiering gevonden wordt en tot tekorten in het kasgeld wanneer dit niet het geval is dan wel tot uitstel van noodzakelijke investeringen. Als invulling van de motie Amhaouch c.s.²⁶ zijn hier afgelopen jaar een aantal stappen gezet, maar we zijn er nog niet.

Actielijnen

Intensivering instrumenten bedrijfsfinanciering overheid

- Microfinanciering is een belangrijke vorm van financiering voor startende en kleine ondernemers. EZK heeft in maart 2019 de **looptijd van de lening aan microkredietverstreker Qredits verlengd**. De minimale looptijd van de lening van €45 miljoen die EZK heeft verstrekt bij de start van Qredits is verlengd tot 2045. Hiermee draagt de rijksoverheid bij aan een sterkere financiële positie van Qredits. Dat biedt andere financiers in de markt het vertrouwen om te blijven participeren in Qredits. Zo stellen overheid en banken gezamenlijk Qredits in staat om kredieten tot €250.000 te kunnen blijven verstrekken aan kleine ondernemers die het in het reguliere circuit niet terecht kunnen. En om deze ondernemers te coachen onder andere in het maken van haalbare ondernemersplannen. Qredits zet medio 2019 maar liefst 600 coaches in, heeft sinds 2010 meer dan 15.000 kleine ondernemers gefinancierd en verstrekt nu per maand ongeveer 300 kredieten.
- De SEED Capital regeling is met ingang van 2019 opgehoogd met jaarlijks €8 miljoen. Daarmee is het **totale jaarlijkse budget van de SEED regeling nu €32 miljoen**. Met deze regeling komt er meer risicokapitaal beschikbaar voor innovatieve starters en grotere fondsen. De regeling is eind 2018 geëvalueerd samen met het Dutch Venture Initiative en de Groeifaciliteit.²⁷ Hieruit blijkt dat de toegang tot risicokapitaal is verbeterd, dat investeerders makkelijker financiering hebben gekregen voor hun fonds en dat de markt voor risicokapitaal is versterkt. In 2018 is er in 53 ondernemingen geïnvesteerd vanuit de SEED fondsen, het hoogste aantal sinds de start van de regeling.

²³ <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2019/05/financieringsmonitor-2018>.

²⁴ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/02/04/kamerbrief-over-financieringsmonitor-en-evaluaties-diverse-financieringsinstrumenten>.

²⁵ DNB, <https://statistiek.dnb.nl/downloads/index.aspx#/details/kredietverlening-nederlandse-grootbanken-aan-nederlands-midden-en-kleinbedrijf-kwartaal/dataset/31e3e647-8a79-40b8-a9b-66f0d8ed2b6b/resource/aeg11400-93f1-40fc-ae00-860cb27e98dc>.

²⁶ Kamerstukken II 2017/18, 34775 XIII, nr. 79.

²⁷ Kamerstukken II, 2018/19, 32637, nr. 339.

- EZK heeft in juli 2018 voor een bedrag van **€6,5 miljoen aandelenkapitaal in het Investeringsfonds Zeeland** verkregen. Dit is een fonds van de Regionale Ontwikkelingsmaatschappij (ROM) IMPULS in Zeeland. Daarmee is de financieringsketen geoptimaliseerd voor het (innovatieve) mkb in deze regio, vergelijkbaar met de andere regio's in Nederland.
- De oprichting van Invest-NL is aanstaande. **Invest-NL zal in eerste instantie €1,7 miljard beschikbaar stellen** om maatschappelijke transitieopgaven te realiseren door de financiering van ondernemingen en het bieden van toegang tot ondernemingsfinanciering aan het mkb en doorgroeende ondernemingen, voor zover de markt niet werkt. Invest-NL is er voor vernieuwende, risico-volle en veelbelovende bedrijven en projecten. Ten eerste liggen er voor mkb-ondernemers kansen als zij financiering nodig hebben voor activiteiten die bijdragen aan het realiseren van deze transitieopgaven. Ten tweede zorgt Invest-NL voor ontwikkelcapaciteit en investeringsvermogen voor het mkb dat op zoek is naar risicokapitaal. Invest-NL kan zowel direct investeren

in bedrijven als indirect (middels fondsvorming). Invest-NL wordt vormgegeven als een zogenoemde *National Promotional Institution*. Op deze manier kan het Nederlandse mkb beter toegang krijgen tot EU-middelen die onder andere voor het mkb beschikbaar zijn, denk aan het Europees Fonds voor Strategische Investerings (EFSI). De doelstelling van de wet is bewust breed geformuleerd. Van Invest-NL wordt verwacht dat het zelf binnen dit brede kader zijn eigen strategische prioriteiten stelt.

- In de zomer van 2019 wordt het **onderzoek afgerond naar de werking en ontwikkeling van de financieringsmarkt en de rol van de overheid op deze markt**. Het geeft inzicht in de huidige overheidsinterventies en in de aansluiting van het financieringsinstrumentarium van de overheid op de ontwikkelingen en knelpunten in de financieringsmarkt. De resultaten van het onderzoek worden besproken met stakeholders en experts. EZK vertaalt de conclusies naar een herijkte visie en naar nieuw beleid voor bedrijfsfinanciering door de overheid. Het voornemen is om in het najaar de Tweede Kamer hierover te informeren. Hierin wordt ook de analyse betrokken van de kredietverlening in Nederland in vergelijking met omringende landen naar aanleiding van de motie Graus.²⁸ Voor de internationale vergelijking wordt gebruik gemaakt van verschillende bronnen: een onderzoek van het CPB, een enquête onder lidstaten die uitgezet is door het SME Envoy Network²⁹ en een analyse door de Nederlandse Vereniging van Banken.

²⁸ Kamerstukken II, 2017/18, 31311, nr. 203.

²⁹ Het SME Envoy Network is samengesteld uit de vertegenwoordigers uit de EU-lidstaten. De SME Envoys functioneren als de adviesgroep over de Europese Small Business Act (SBA) en richt zich op het stimuleren van het 'think small first' principe in regelgeving en beleid dat in de SBA is vastgelegd. De SME Envoys delen daarnaast kennis over goede praktijkvoorbeelden van mkb-beleid in de lidstaten.

“Als ondernemer en voorman van ONL kom ik bij veel bedrijven over de vloer. Voor microkredietenverstrekker Qredits ben ik actief in de Raad van Toezicht en als coach voor ondernemers die met Qredits in zee gaan. Met de verlenging van de steun vanuit de overheid is gewaarborgd dat Qredits nieuwe funding in de markt kan aantrekken. En tegemoet kan komen aan de toenemende vraag naar zakelijke leningen voor kleine ondernemers. Voor Qredits is coaching daarbij een essentieel onderdeel. Ik ben er trots op dat ik een van de maar liefst 600 coaches ben die voor Qredits actief zijn. Je kunt als ervaren coach veel voor een kleine ondernemer betekenen, is mijn persoonlijke ervaring.”

Hans Biesheuvel, Cofounder ONL voor ondernemers, lid Raad van Toezicht en coach voor Qredits

“We zijn een camperbouwbedrijf die campers bouwt op maat en op wens van de klant. We zijn door Qredits enorm geholpen bij de start van het bedrijf. Ze waren destijds eigenlijk de enige kredietverstrekker die wat zag in onze plannen. Dat heeft er voor gezorgd dat het bedrijf bestaat. Dat we hiervan kunnen leven, vind ik echt fantastisch.”

Evelyn Veldboer-Wolters, directeur Custom Camp

“Ik heb een timmerfabriek. Wij maken authentiek timmerwerk voor oude panden. Ik heb bij Qredits een training gevolgd voor met name focus. Ik heb daar handvatten aangereikt gekregen die echt haalbaar zijn. Bij Qredits doen ze aan trainingen en ze helpen met het schrijven van businessplannen. Meer dan alleen krediet dus.”

B.P. Visser, eigenaar Bee Pee hout bouw

Betere toegang tot financiering en verbetering ondernemersplannen

- Na een aantal succesvolle pilots met financieringstafels in Brabant wordt het concept van de regionale ‘financieringstafel’ in de loop van 2019 opgeschaald naar andere regio’s in Nederland. Afspraken met de regio hierover zijn bekrachtigd in de MKB Samenwerkingsagenda Rijk-Regio 2018-2019. De regionale ‘financieringstafel’ is een effectieve manier om ondernemers met een financieringsbehoefte op hetzelfde moment in contact te brengen met verschillende financiers. Vaak gaat het om ondernemers die in hun zoektocht naar financiering zijn vastgelopen. Tijdens het symposium MKB Financiering in februari 2019 dat door EZK en MKB-NL is georganiseerd³⁰, is door EZK **€1,1 miljoen beschikbaar gesteld om overal in Nederland nieuwe regionale financieringstafels te organiseren** en bestaande financieringstafels te versterken.

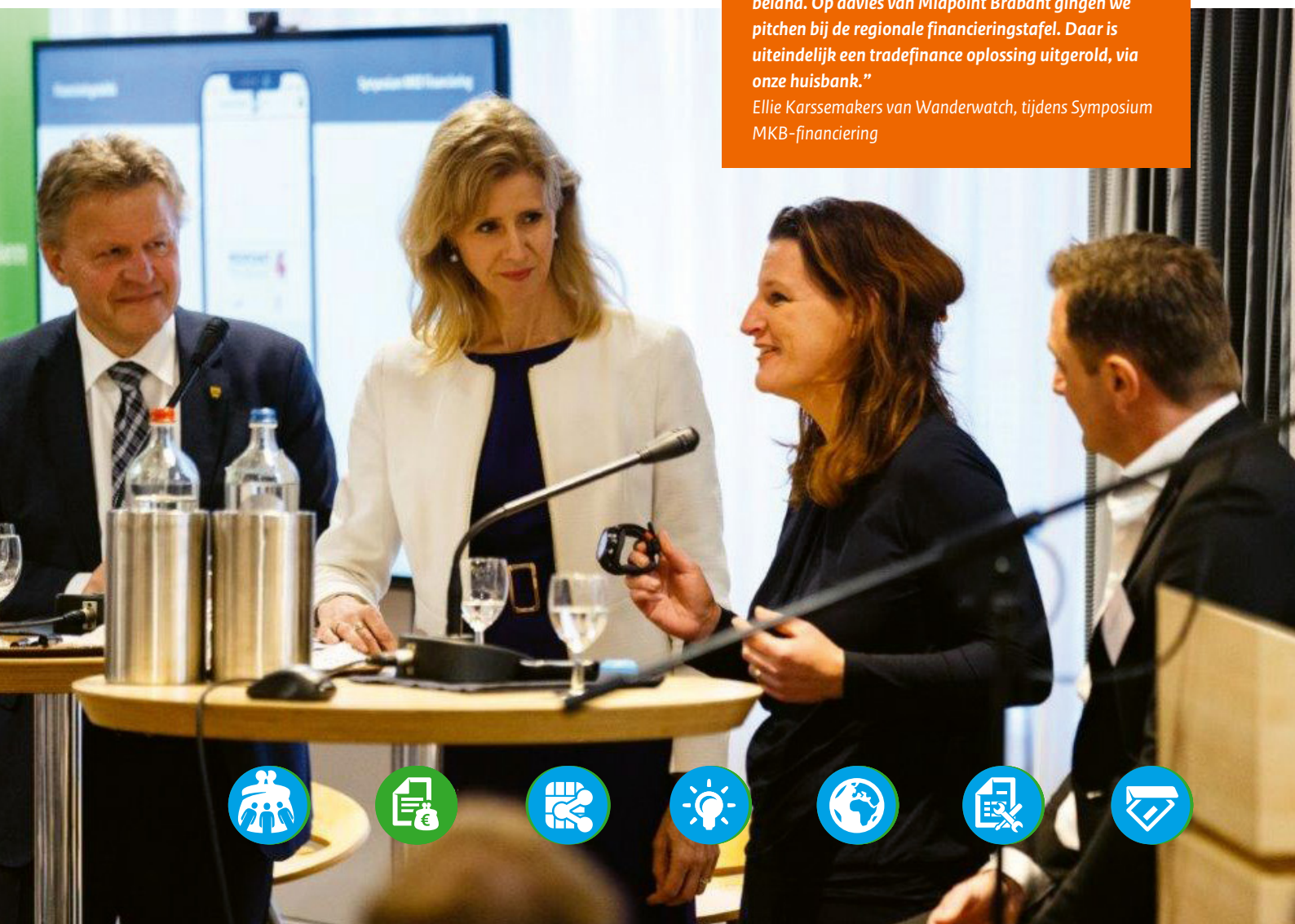
³⁰ Verslag symposium, met uitspraken van betrokken partners: <https://www.mkb.nl/weekbulletin/symposium-mkb-financiering-startschot-voor-opscaling-financieringstafels>.

Stimuleren alternatieve financiering

- In oktober 2018 is **de Stichting MKB Financiering opgericht, het nieuwe platform voor alternatieve financiers**. Dit is gebeurd met support van EZK. Het platform is gestart met tien alternatieve financiers. Het werkt sinds de introductie aan de vergroting van de bekendheid van alternatieve financieringsvormen. Daarnaast is de professionalisering en het opbouwen van vertrouwen een belangrijk doel; in april 2019 is een gedragscode gepubliceerd waaraan de deelnemers zich hebben te houden. De deelnemers worden onderworpen aan een audit. Ondernemers met een klacht over de alternatieve financiers die zijn aangesloten bij de Stichting, kunnen terecht bij het onafhankelijke klachtenloket Kifid (Klachteninstituut Financiële Dienstverlening).

“Aan onze marktintroductie ging heel wat vooraf. We waren een startup, met een hoog risicoprofiel en productie in China met benodigde voorfinanciering, maar de banken stonden niet te trappelen om de commercialisatiefase te financieren. Na twee startersleningen waren we in de beruchte death valley beland. Op advies van Midpoint Brabant gingen we pitchen bij de regionale financieringstafel. Daar is uiteindelijk een tradefinance oplossing uitgerold, via onze huisbank.”

Ellie Karssemakers van Wanderwatch, tijdens Symposium MKB-financiering

- De afgelopen vijf jaar heeft EZK de kredietunies ondersteund, vooral de activiteiten die de kredietunies overstijgen. Deze financiële ondersteuning liep af. Er is onderzoek uitgevoerd naar het toekomstperspectief van de financieringsvorm kredietunies en het functioneren van de betrokken brancheorganisaties, naar aanleiding van de motie Amhaouch. In april 2019 is in een brief aan de Kamer aangegeven dat EZK de **financiële ondersteuning aan de Vereniging van Samenwerkende Kredietunies wordt gecontinueerd in 2019 en 2020** in de vorm van een subsidie met een afbouwend karakter, zodat zij meer tijd krijgen om eigen financiering te organiseren.

Eerlijk zaken doen: verbeteren betaalgedrag

- Overheden zijn wettelijk verplicht binnen 30 dagen hun leveranciers te betalen. EZK rapporteert jaarlijks de cijfers over het **betaalgedrag van rijksoverheid, provincies en gemeenten**. Dit onderzoek dat samen met MKB-NL wordt gedaan, wordt gepubliceerd op www.mkb.nl/snellerbetalen. De cijfers laten zien dat het beter gaat met tijdig betalen, maar dat verbetering mogelijk is. EZK heeft samen met VNG en IPO een voorbeeldenboekje gemaakt, met interviews en tips & tricks onder de titel *Sneller betalen: zo doen we dat. Voorbeeldverhalen van gemeenten, provincies en rijksoverheid*.³¹ Medewerkers van diverse overheidsorganisaties vertellen wat bij hen heeft gewerkt om sneller betalen mogelijk te maken. Dit voorbeeldenboekje is onder andere verspreid onder de doelgroep van financiële afdelingen en inkopers bij overheden.

- Het **betaalgedrag van bedrijven onderling**, en vooral van grotere bedrijven aan kleinere, kan sterk worden verbeterd. Daarmee zal er eerder geld beschikbaar komen voor mkb-ondernemers voor geleverde producten en diensten. Met het platform betaalme.nu wordt beoogd dat voor elkaar te krijgen. Er is sinds februari 2019 een (tijdelijk) loket online waar ondernemers ervaringen kunnen delen met uitblijvende betalingen en betaalme.nu vervolgens op zoek gaat naar oplossingen en verbeteringen in betaalprocessen. Daarnaast laten grote bedrijven die zich hebben aangesloten bij betaalme.nu zien dat ze zich committeren aan het op tijd betalen van facturen. Tot nog toe hebben 59 grootbedrijven zich aangesloten bij betaalme.nu.
- De evaluatie van de wet, die bedrijven bindt aan de betalingstermijn van maximaal 60 dagen, start in juli 2019. Naar aanleiding van het Algemeen Overleg van 24 april is in de Tweede Kamer toegezegd dat het verkorten van de betalingstermijn naar 30 dagen een optie is die, mede op basis van deze evaluatie, serieus wordt overwogen. De evaluatie en eventuele wetswijziging zal in nauw overleg met de Minister voor Rechtsbescherming plaatsvinden.
- EZK zal conform de motie Wörsdörfer en Sneller³² onderzoek doen naar de praktijk van zekerheidsstelling bij mkb-financiering. EZK is naar aanleiding van de eerder aangehouden motie Wörsdörfer³³ over de **herijking van het zekerhedenrecht** reeds in gesprek gegaan met banken en alternatieve aanbieders van financieringen. Doel was om aan de hand van concrete casuïstiek van banken en alternatieve aanbieders te bekijken of de gevraagde zekerheden bij een bepaalde

“Sneller betalen doen we niet alleen voor onszelf, maar vooral voor onze leveranciers, voor de ondernemers waar we mee te maken hebben. Dat is niet alleen voor tijden van crises.”

Hans van der Noordt, gemeentesecretaris Horst aan de Maas, in het voorbeeldenboekje Sneller betalen: zo doen we dat (2019)

“Laat de neiging varen om betalingen zo lang mogelijk uit te stellen uit oogpunt van kasstroombeheer.”

Richard van Wilpe, teammanager Financiële administratie provincie Gelderland, in het voorbeeldenboekje Sneller betalen: zo doen we dat (2019)

³¹ Zie: <https://vng.nl/onderwerpenindex/dienstverlening-en-informatiebeleid/dienstverlening-aan-inwoners-en-ondernemers/nieuws/inspiratie-voor-snel-betalingsverkeer> en <https://nieuws.ipo.nl/sneller-betalen-zo-doen-we-dat/>

³² Kamerstukken II, 2018/19, 35200 XIII, nr. 12

³³ Kamerstukken II, 2018/19, 3500 XIII, nr. 21.

financiering in een redelijke verhouding staan tot de verstrekte financiering en of zich hierbij knelpunten voordoen vanuit de optiek van de kredietnemer. Uit de gesprekken kwam naar voren dat de financieringsvoorwaarden van de bank of van een andere financier worden bepaald door een complex van factoren zoals de looptijd van de lening, het niveau van de rente en van provisies, de aanwezigheid van activa die tot zekerheid kunnen strekken en andere specifieke clausules. De zekerhedenpositie zou dan ook niet geïsoleerd bekeken moeten worden. Deze gesprekken zullen periodiek worden gevoerd met financiers aan de hand van casuïstiek. EZK moedigt ook aan dat verschillende marktpartijen initiatieven ontwikkelen ten aanzien van registerfuncties voor zekerheden en voor facturen (vorderingen). Dat kan een positieve uitwerking hebben op mkb-financiering. Het stelt de markt in staat tot betere risico-inschatting.

- De internetconsultatie voor de **afschaffing van het verbod op verpanding** is gesloten. De consultatiereacties worden momenteel verwerkt door het ministerie van Justitie en Veiligheid (J&V).

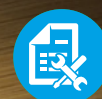
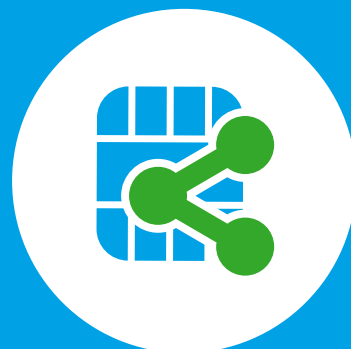
Sneller betalen: zó doen we dat

*Voorbeeldverhalen van gemeenten,
provincies en rijksoverheid*

Digitalisering

We streven ernaar dat Nederland in Europa koploper wordt in digitalisering. Digitalisering biedt mkb-ondernemers veel kansen (toepassen van open data, online marketing, automatisering), tegelijk moeten ze zich bewust zijn van de risico's en hun cybersecurity goed op orde hebben. Daarnaast heeft digitalisering impact op werknemers en hun vaardigheden.

3. Digitalisering

Actielijnen:

- > Digitalisering industrieel mkb (Smart Industry)
- > Digitalisering brede mkb
- > Branches als aanjagers van digitalisering
- > Veilig zaken doen

Wat zien we gebeuren?

De ambities van het kabinet voor digitalisering zijn groot, zo blijkt uit de Nederlandse digitaliseringsstrategie van 2018.³⁴ In vergelijking met andere Europese landen doet het Nederlandse mkb het qua digitalisering met een vijfde plaats best goed. Op sommige toepassingen zoals de 'inzet van big data' scoort Nederland hoog (17 procent van het kleinbedrijf en 26 procent van het middenbedrijf is hiermee bezig geweest), maar op andere toepassingen zoals het 'delen van supply chain management informatie' scoort Nederland minder goed. Daarbij blijkt dat hoe kleiner de bedrijven, hoe kleiner het aandeel bedrijven dat digitale technologie toepast.³⁵ Om de kansen te benutten die digitalisering biedt, is het noodzakelijk dat het mkb in de volle breedte digitale technologieën toepast. Dit was ook de conclusie tijdens de conferentie Nederland Digitaal in maart 2019. Daar werd ook het belang benadrukt om te investeren in kunstmatige intelligentie.³⁶

Kleinere ondernemers zijn zich meestal wel ervan bewust dat digitalisering nodig is om bij de tijd te blijven met hun bedrijf, maar ze worstelen met de vraag welke digitale innovaties hen het meeste rendement oplevert en hoe nieuwe technologieën te vertalen naar concrete toepassingen voor hun bedrijf. Ze hebben vaak niet de tijd en het geld om er daadwerkelijk mee aan de slag te gaan of experts in te huren of aan te nemen. Een ontwikkeling die snel gaat en veel impact heeft op mkb-ondernemers is de opkomst van de digitale, datagedreven platforms. Diverse branches, zoals de BOVAG, nemen het initiatief om voor de ondernemers in de eigen sector een eigen platform te organiseren.

Met de voortschrijdende digitalisering neemt ook veilig digitaal zaken doen alleen maar aan belang toe. Uit onderzoek blijkt dat 1 op de 5 deelnemende mkb-ondernemers te maken heeft gehad met cybercriminaliteit en daarvan schade hebben ondervonden, bijvoorbeeld reputatieschade of schade door verstoring in de bedrijfsprocessen. Een deel van de ondernemers is zich niet of nauwelijks bewust van de risico's, terwijl een ander deel onzeker is over hoe ze zich moeten beschermen.³⁷

Actielijnen

Digitalisering industrieel mkb (Smart Industry)

- Om ervoor te zorgen dat de Nederlandse industrie voldoende profiteert van de kansen van digitalisering loopt sinds 2014 het programma Smart Industry. Om te versnellen hebben FME, Metaalunie, TNO, KVK en EZK vorig jaar de Implementatieagenda Smart Industry gelanceerd. Een van de prioriteiten in deze agenda is dat het mkb versneld en op grote schaal aan de slag gaat met Smart Industry. In field labs ontwikkelen bedrijven en kennisinstellingen samen oplossingen met inzet van nieuwe technologieën, die ze vervolgens testen en leren toe te passen. In 2018 en begin 2019 zijn **9 nieuwe fieldlabs gestart, het totaal staat nu op 41**. Nu zijn er circa 550 bedrijven actief in deze fieldlabs. Dit zijn vooral innovatieve mkb bedrijven. Om de fieldlabs beter toegankelijk te maken voor het innovatievolgend mkb³⁸ hebben de meeste regio's vouchers beschikbaar gesteld, bijvoorbeeld voor haalbaarheidsstudies.
- Daarnaast is in de MKB Samenwerkingsagenda Rijk-Regio 2018-2019 afgesproken dat elke regio een Smart Industry Hub inricht, waarin zowel de regio's als EZK in investeren. Deze hubs richten zich op de versterking van de samenwerking op regionaal niveau. Daarnaast fungeren ze als regionale loketten voor het brede mkb om hen te helpen een volgende stap te zetten met digitaliseren. Het afgelopen jaar zijn **vier van de vijf beoogde regionale Smart Industry hubs van start gegaan**. De vijfde in Noord-Nederland is in voorbereiding en zal in de loop van 2019 van start gaan.

³⁴ Kamerstukken II, 2017/18, 26643, nr. 541.

³⁵ Dialogic, Digitaliseringsmonitor (2019).

³⁶ Zie ook www.nederlanddigitaal.nl.

³⁷ Nulmeting Haagse Hogeschool: <https://www.dehaagsehogeschool.nl/docs/default-source/documenten-onderzoek/lectoren/cybersecurity-in-het-mkb/infographic-nulmeting-cybersecurity-mkb.pdf>.

³⁸ Dit wordt ook wel de 'early majority' genoemd, oftewel de bedrijven die na de koplopers als eerste volgen met de toepassing van innovaties.

Ondernemers over fieldlabs smart industry

“Hoe meer je geeft, hoe meer je ook terugkrijgt”

Aebi-Schmidt en Gunnebo, twee bedrijven uit het oosten van het land, doen allebei mee in de kennisgroepen over lasrobots van het fieldlab smart Welding Factory. Aebi-Schmidt maakt zoutstrooimachines en Gunnebo produceert kluizen voor pinautomaten. Voor deze producttypen is veel laswerk nodig. Jaren geleden besloten beide bedrijven om lasrobots aan te schaffen. Het fieldlab is voor beide bedrijven heel waardevol. “Voor 1 product zijn wij van 55 programma’s terug kunnen gaan naar 15 programma’s door software-modules te combineren”, geeft Arne Meengs van Aebi-Schmidt aan. Daardoor is de programmeertijd een stuk korter. Gunnebo heeft veel geleerd in de kenniscgroep over slimme oplossingen om onderdelen te fixeren. Daardoor kan het bedrijf de doorlooptijd

van het lassen van een kluisdeur met 80 procent reduceren. Productiemanager Bennie Bus van Gunnebo: “Het is niet zo dat we banen terughalen naar hier, maar door optimalisering van het productieproces kunnen wij de productie hier houden”.

Het delen van bedrijfskennis is geen punt. Bennie Bus: “Er is onderling veel respect voor elkaar. De focus ligt vooral op kennisdeling en de productiemethoden en niet zozeer op de producten. Bovendien is het ook zo dat hoe meer je geeft, hoe meer je ook terugkrijgt”. Het fieldlab Smart Welding Factory is één van de 41 Smart Industry Fieldlabs van Nederland die een belangrijke rol spelen in het ontwikkelen en implementeren van innovatie.

Doel van de hubs is om de komende drie jaar 5000 mkb-ondernemers te bereiken.

- In maart 2019 is het **Data Value Center Smart Industry van start gegaan** met als doel ondernemers te helpen meer waarde te halen uit data. Streven is om in 2019 en 2020 respectievelijk 200 en 400 mkb-ondernemers te helpen met cursussen, leergangen en demonstraties. Ook is in maart 2019 de beta-versie gelanceerd van de assessment tool dat mkb-ondernemers inzicht kan geven in waar ze staan op het gebied van digitale transformatie. Op basis van de eerste ervaringen zal deze tool doorontwikkeld worden.
- Om de informatie en de dienstverlening in de maakindustrie beter te ontsluiten wordt door de KVK, FME, Metaalunie, TNO en RVO gewerkt aan de **oprichting van een Expertisecentrum** voor het brede mkb in de maakindustrie. Over het uitgewerkte voorstel van het expertisecentrum zal op korte termijn een besluit genomen worden.
- Daarnaast wordt gewerkt aan het **verbeteren van de digitale vaardigheden** in het kader van het leven lang leren door het (beroeps)onderwijs en bedrijfsleven. Ook zal via de Smart Industry Hubs het delen van kennis en expertise

over nieuwe technologieën zoals cyberveerbaarheid, data delen en kunstmatige intelligentie worden opgepakt.

Digitalisering brede mkb

- In 2018 is het programma ‘Versnelling digitalisering mkb gestart’ dat zich richt op kleine bedrijven (2-50 werknemers). De focus ligt op de toepassing van technologieën die bijdragen aan het concurrentievermogen: big data, online sales & marketing en automatisering.
- **Gestart is met praktijktesten**, waarin met een kleine groep ondernemers getest wordt welke vormen van kennisoverdracht wel en niet werken. In 2018 zijn drie praktijktesten succesvol gestart dan wel afgerond: data (’s-Hertogenbosch), sales & marketing (Groningen) en automatisering (met Nederland ICT, Metaalunie en KVK). De praktijktesten zijn in de eerste helft van 2019 doorontwikkeld tot een aanpak voor opschaling via MKB Werkplaatsen. Een werkplaats is een publiek-private samenwerking waarin onderwijsinstellingen, (regionale) overheden en bedrijfsleven bij elkaar worden gebracht met als doel het kleine mkb te helpen met het benutten van data, met online marketing & sales en met automatisering. In MKB Werkplaatsen helpen studenten

Praktijkvoorbeelden Jheronimus Academy of Data Science (JADS) in Den Bosch

Hoe motorparts-online.com met slimme data efficiënter inkoopt

MPO Ventures heeft veel baat gehad bij de samenwerking met JADS. Ondernemer Arno Klerks: "Door studenten met theoretische kennis over de nieuwste technieken aan dezelfde tafel te zetten als onze ontwikkelaars, zijn we tot nieuwe inzichten gekomen en konden we snel een vertaalslag maken naar de praktijk. Met de nieuwe interface die is gebouwd op basis van het script van de JADS halen we echt waarde uit onze data en verzilveren we onze gegevens." Zijn bedrijf is een holding met verschillende ondernemingen, waaronder motorparts-online.com dat handelt in motorfietsonderdelen. De webshop bevat zo'n 200.000 motoronderdelen van 20 aanbieders, krijgt dagelijks ruim 3.500 bezoekers en maandelijks ongeveer 1.000 bestellingen. De helft

van de bestellingen komt uit Nederland en de andere helft uit het buitenland, vooral uit Europa. Het efficiënt inkopen van motoronderdelen, accuraat inschatten van de vraag en inzicht in de gezondheid van de voorraad zijn belangrijke factoren voor het succes van de internetwinkel. Data Science studenten van het JADS MKB Datalab gingen aan de slag voor motorparts-online.com. Zij maakten een voorspellend model dat inzicht geeft in de (toekomstige) vraag naar onderdelen. Dit project is een voorbeeld van hoe kunstmatige intelligentie benut kan worden voor het brede mkb.

Meer info: <https://platformdrivenbydata.nl/motorparts-online-inkoop-slimme-data/>

Hoe Valenteijn BV dankzij slimme data de ideale klant weet te vinden

Valenteijn BV verzorgt de verkoop, onderhoud, inspectie, reparatie, installatie en advies rondom haarden, kachels en rookkanalen. Ondernemer Gerard Valenteijn: "We werken al jaren met een eigen op maat gemaakte systeem, hetzelfde geldt voor de GPS tracker in onze auto's. Aan data geen gebrek. We wilden graag weten welke klanten het best bij ons passen, maar misten zelf de middelen. Nu werken professionals aan een professionele analyse, zonder grote investeringen." Valenteijn verwacht dat met de aanverwante werkzaamheden rondom de haarden de beste resultaten te behalen zijn, en dus niet zozeer met de verkoop ervan. Maar tot nu toe is onvoldoende

onderzocht bij welk type klant de beste resultaten te behalen zijn. Valenteijn beschikt niet over de juiste hard- en software, en mist de tijd, kennis en het budget om de data te combineren en te analyseren. De Rabobank wees hem op het MKB Data Lab. Er is een dataset gemaakt. Een student, begeleid door twee docenten, analyseert die dataset om meer te weten te komen over de marges per klant en het bepalen van de bijbehorende klantkenmerken.

Meer info: <https://platformdrivenbydata.nl/valenteijn-slimme-data-ideale-klant/>

en docenten uit mbo, hbo en wo de ondernemer bij het oplossen van digitaliseringsvraagstukken op deze thema's in hun bedrijf.

- In 2019 helpt EZK overal in het land **vijf MKB Werkplaatsen** op te zetten. In september starten naar verwachting de werkplaatsen in Groningen (Groningen, focus op marketing & sales), Noord-Brabant ('s-Hertogenbosch, focus op data) en Zuid-Limburg (Heerlen, focus op data), zodat met de start van het nieuwe schooljaar studenten meteen aan de slag kunnen. Daarnaast zijn verschillende regio's bezig met de uitwerking van voorstellen voor werkplaatsen die dit jaar of volgend jaar gerealiseerd gaan worden.
- EZK heeft daarbij de rol van regisseur en aanjager, en zal naast het financieel ondersteunen van dergelijke samenwerkingsverbanden ook onderlinge kennisdeling stimuleren, zodat het wiel niet meerdere keren hoeft te worden uitgevonden. Daarvoor worden dit najaar kenniskringen ingericht, bijvoorbeeld op een thema als monitoring en evaluatie.
- In 2020 wordt toegewerkt naar een landelijk dekkend netwerk van MKB Werkplaatsen. Op basis van een bewezen behoefte kunnen dan ook nieuwe thema's worden opgepakt, denk hierbij bijvoorbeeld aan kunstmatige intelligentie.
- De voorbeelden van ondernemers die via de praktijktesten en binnenkort via de MKB Werkplaatsen succesvol digitaliseren, zogeheten local heroes, worden door de KVK ingezet om de mogelijkheden die digitalisering biedt breed uit te dragen. Dit gebeurt via de **KVK-workshops 'Slim aan de slag met de digitale toekomst van je bedrijf'**. Inmiddels hebben de eerste 300 ondernemers deelgenomen aan deze workshops en zal dit worden opgeschaald naar enige duizenden deelnemers in samenwerking met branche- en ondernemersverenigingen en gemeenten. Ondernemers die verder willen gaan zullen worden doorverwezen naar de MKB Werkplaatsen. Eind maart 2019 is door de KVK het **e-book digitalisering** gelanceerd.

Branches als aanjagers van digitalisering

- Ook branches zijn actief naar hun leden om digitalisering te stimuleren. In het kader van het programma Versnelling digitalisering mkb zijn de Koninklijke Metaalunie, Nederland ICT en de KVK een praktijktest gestart om de behoefte van metaalbedrijven en het

aanbod van ICT-bedrijven op het gebied van automatisering beter op elkaar aan te laten sluiten. De inventarisatie van de behoeften is inmiddels afgerond. Hieruit blijkt dat metaalbedrijven het 'efficiënter en beter maken van de interne processen' het belangrijkste vinden. Momenteel wordt een **voorlichtings- en activeringsprogramma digitalisering voorbereid**. In landelijke bijeenkomsten en regionale verdiepingssessies worden de ondernemers in de metaalindustrie dadelijk geïnspireerd. Bij succes gaan KVK en EZK, in samenwerking met andere branches en ondernemers, deze aanpak opschalen naar andere sectoren.

- Tijdens het MKB-Ondernemersberaad kwam naar voren dat branches of sectoren een **eigen platform kunnen oprichten**. Dit is wat de BOVAG doet voor de automotive-branch: viabovag.nl 'voor occasions zonder verrassingen'. JADS zal in samenwerking met MKB-NL, werksessies organiseren voor branches om ze van expertise te voorzien, ze van elkaar te laten leren en de samenwerking en uitwisseling te bevorderen. Op deze manier kunnen sectoren beoordelen of een eigen platform haalbaar en wenselijk is, of een 'ver van mijn bed-show'.

Veilig digitaal zaken doen

- In 2018 is de **Algemene Verordening Gegevensbescherming (AVG)** in werking getreden. Naar aanleiding van vragen van het lid Van der Lee over het risico dat via slecht beveiligde websites van het mkb kwaadwillenden rechtstreeks toegang kunnen krijgen tot klantgegevens zijn via de website van de Autoriteit Persoonsgegevens en branches informatie en hulpmiddelen beschikbaar gesteld.
- Het programma **Digital Trust Center (DTC)** wil ondernemers in staat stellen de weerbaarheid tegen cyberdreigingen te vergroten. Dit doet het DTC door informatie en advies te geven via de website www.digitaltrustcenter.nl en actuele informatie over cyberdreigingen.
- Daarnaast stimuleert het DTC kennisnetwerken voor cyberweerbaarheid. Deze netwerken bestaan uit regionale, sectorale of ketenpartners die samenwerken om de weerbaarheid van de aangesloten ondernemers te vergroten. Dit doen zij door bijvoorbeeld (online) voorlichting of het organiseren van kennissessies. In 2018 zijn er **zes kennisnetwerken voor cyberweerbaarheid opgezet**. Ook voor 2019 en 2020 is subsidie beschikbaar voor nieuwe samenwerkingsverbanden.

Het doel is om te komen tot een landelijk dekkend netwerk van samenwerkingsverbanden.

Samenwerkingsverbanden die zonder subsidie tot stand zijn gekomen maar ook tot doel hebben om ondernemers meer cyberweerbaar te maken zijn ook welkom om zich aan te sluiten bij het DTC. In 2018 hebben vier samenwerkingsverbanden hiervoor heel bewust gekozen, zodat ze ook toegang tot de kennis hebben.

- De volgende stap is dat, gefaciliteerd door EZK, gewerkt wordt aan een **online platform** waar samenwerkingsverbanden met elkaar informatie kunnen uitwisselen op het gebied van cybersecurity. Naar behoefte in een open of gesloten omgeving. Het platform faciliteert samenwerking tussen ondernemers, security- en IT-specialisten om de digitale weerbaarheid te vergroten. De verwachting is dat dit online platform medio 2019 van start gaat.
- Om ondernemers, in het bijzonder het mkb, en particulieren te helpen om hun cybersecurity op orde te hebben is door aanbieders, afnemers, kaderstellers en adviseurs en met steun van J&V en EZK gestart met een project dat zich richt op de **uitwerking van een risicomodel**,

inclusief te treffen maatregelen. Op deze wijze kunnen afnemers op simpele wijze hun veiligheidsrisico's in kaart brengen en passende maatregelen treffen.

Daarnaast werkt dit project aan een certificeringsschema met kwaliteitskader voor diensten en producten voor cybersecurity en aan een korte lijst met eisen die afnemers aan leveranciers kunnen stellen. Door gebruik te maken van gecertificeerde cybersecurity producten en diensten weten afnemers dat deze kwalitatief goed zijn. De vragenlijst moet helpen om de goede vragen te stellen aan aanbieders van cybersecuritydiensten. Gestart wordt met een pilotfase die naar verwachting in de eerste helft van 2020 is afgerond.

"Mkb'er bewust maken van cyberrisico's is hard nodig. Dat moet je regionaal aanpakken. Maar de ervaringen die je daar opdoet, moet je landelijk verzamelen en weer toegankelijk maken. Die rol heeft het Digital Trust Center op dit moment voor mij."

Jeroen Duijsens, projectleider Expertisecentrum Cyberweerbaarheid Limburg

Toepassing innovatie

Het mkb-peloton heeft er baat bij om te leren van bedrijven die innoveren. Kennisdeling dus. Er wordt extra geld ingezet door rijksoverheid en provincies voor innovatie-instrumenten voor het mkb en voor kennisverspreiding.

4. Toepassing innovatie

Actielijnen

- > Intensivering innovatie-instrumenten
- > Versterken kennisuitwisseling bedrijven en kennisinstellingen
- > Stimuleren startups en scale-ups
- > Kennisverspreiding naar het brede mkb
- > Sociaal ondernemerschap

Wat zien we gebeuren?

Voor het mkb is innovatie onmisbaar als bron van vernieuwing en dynamiek en daarmee essentieel voor de Nederlandse economie. Zonder innovatie ontstaan geen nieuwe technieken die ons helpen maatschappelijke problemen aan te pakken en die de producten en diensten opleveren waarmee we in de toekomst ons geld verdienen. Innovatie heeft niet alleen betrekking op technologische innovatie, maar ook op de vernieuwing van werkprocessen (procesinnovatie) en organisatie (management en nieuwe manieren van de sturing van personeel) als manieren om de productiviteit te vergroten.

EZK stimuleert innovatie voor het innovatieve bedrijfsleven generiek met innovatie-instrumenten en voor innovatieve sectoren specifiek met het missiegedreven topsectoren en innovatiebeleid. In dat specifieke beleid staan het benutten van economische kansen voor de oplossing van maatschappelijke uitdagingen en sleuteltechnologieën centraal. Deze nieuwe aanpak slaagt alleen als onderzoek en ontwikkeling leiden tot het daadwerkelijk toepassen van nieuwe oplossingen. Dit vraagt om het verder versterken van de verbindingen met het innovatieve mkb, waaronder startups en scale-ups.

Het beleid beperkt zich niet tot bedrijven die zelf innovatie tot stand brengen of nieuwe kennis aanboren. Om internationaal aan de top te blijven is ook aandacht nodig voor kennisverspreiding naar het brede mkb. Zo kan ons internationale bedrijfsleven alleen aan de top blijven als zijn toeleveranciers, het brede mkb in Nederland, goed aangehaakt blijven. Het brede mkb vernieuwt door de toepassing van elders beproefde kennis en aanpakken. Het gaat vaak om gerichte vernieuwingen, naar aanleiding van

de wensen van een klant of toeleverancier of – bij familiebedrijven – bij een generatiewisseling. Het is natuurlijk allereerst aan ondernemers zelf om de kansen van innovatie te zien en te benutten. Dat is de kern van ondernemerschap. Tegelijkertijd gaat het hierbij vaak om bedrijven die zelf geen of beperkte capaciteit hebben om nieuwe kennis te ontwikkelen. Ze zijn hierdoor aangewezen op externe kennispartners, kopen kennis in of werken samen, bijvoorbeeld met grotere bedrijven. De rol van de overheid is de samenwerking tussen bedrijven en met kennisinstellingen faciliteren. In toenemende mate zijn hbo- en mbo-instellingen belangrijke kennispartners voor het brede mkb. Het onderwijs heeft stagiairs of bbl'ers (werken en leren tegelijk) in de aanbieding en bedrijven helpen met hun vakmatige expertise om het curriculum en de leermiddelen bij de tijd te houden.

Zeker kleine ondernemers worstelen vaak met de vraag hoe snel betrouwbare en praktische kennis over nieuwe ontwikkelingen te vinden is en hoe ze deze vervolgens kunnen vertalen naar de dagelijkse bedrijfsvoering. Tegelijkertijd geven intermediaire organisaties aan het lastig te vinden om deze groep ondernemers te bereiken. Het dilemma hierbij is dat deze grote en diverse groep ondernemers vraagt om een breed palet aan acties, terwijl juist het omvangrijke en diverse informatieaanbod maakt dat ondernemers snel daarin 'verdwalen'.

Actielijnen

Intensivering innovatie-instrumenten

- Deze kabinetsperiode wordt **fors geïnvesteerd in de innovatie-instrumenten MIT, SBIR en het Innovatiekrediet**. Bij de uitvoering van deze instrumenten wordt nog nadrukkelijker de samenwerking met de regio's en branches opgezocht. Vanuit de regio is via de MKB Samenwerkingsagenda Rijk-Regio 2018-2019 in totaal €23,9 miljoen beschikbaar gesteld voor de MIT-regeling en maximaal €2,5 miljoen voor SBIR.
- De MIT-regeling is succesvol. De middelen van de MIT-regeling zijn bijna volledig uitgeput, ook na toevoeging van het extra budget via het MKB-actieplan. In 2018 zijn vanuit het rijk en de provincies in totaal circa **1.400 MIT-projecten toegekend**. De regeling bestaat uit een deel waarvoor de provincies en EZK gezamenlijk

“Dankzij de WBSO-regeling konden we ons bedrijf Katalysis sneller door-ontwikkelen. We maken een plug-in voor websites, waarmee freelancejournalisten hun artikelen per stuk kunnen verkopen. Met blockchaintechnologie wordt bijgehouden wie de rechten op het artikel heeft. Ik sluit niet uit dat we opnieuw een aanvraag voor de regeling gaan doen. We kwamen door ons contact met RVO ook op het spoor van de MKB Innovatiestimulering Regio en Topsectoren (MIT). Zo konden we een haalbaarheidsstudie starten om te onderzoeken welke mogelijkheden gebruikers graag terugzien in onze plug-in. Dankzij deze twee regelingen konden we Katalysis maken tot wat het vandaag de dag is.”

Eveline Klumpers, oprichter Katalysis

middelen beschikbaar stellen en een ander deel waar de middelen vanuit het Rijk worden gebruikt als 'landelijk vangnet' voor aanvragen die in de provincie niet in aanmerking komen. De extra middelen vanuit het MKB-actieplan voor het landelijk vangnet zijn beschikbaar gesteld voor haalbaarheidsstudies en R&D-samenwerkingsverbanden.

- Sinds afgelopen jaar zijn **vier SBIR-projecten gestart**, in samenwerking met RVO. Twee daarvan zijn (mede)-gefinancierd door EZK. Deze zijn gericht op de opwekking van energie door kades en oevers van provinciale vaarwegen (samen met de provincie Zuid-Holland) en op het ontwerpen van *serious gaming* in de zorg. Daarnaast zijn twee SBIR's gestart gericht op de ontwikkeling van kunstmatige intelligentie voor de publieke diensten en op milieuvriendelijk kunstgras, gefinancierd door andere ministeries.
- Bij het **Innovatiekrediet** gaat het om de technische ontwikkeling van nieuw producten of processen of de klinische ontwikkeling van medicijnen of apparaten. De extra middelen voor het Innovatiekrediet zijn aangewend voor klinische ontwikkelprojecten. Deze zijn in 2018 volledig besteed. De middelen voor technische ontwikkelprojecten zijn nog niet volledig besteed. De Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) gaat extra communicatie hierop inzetten. In **2018 zijn 31 projecten gestart**. Twee recente projecten hebben betrekking op orthopedische implantaten en op de ontwikkeling van natuurlijke ingrediënten als medicijn ter verbetering van het immuunsysteem.
- Het kabinet wil ondernemers beter in staat stellen om hun kennis te beschermen en te benutten. De kabinetsreactie op de beleidsevaluatie **Intellectueel Eigendom** is in november 2018 naar de Tweede Kamer gestuurd.³⁹ De beleidsaanbevelingen worden nu verder uitgewerkt. Aandachtspunten daarbij zijn de positionering en financiering van het Octrooiencentrum Nederland, het mkb-vriendelijker maken van de Rijsoctrooiwet en het verbeteren van de kennisverspreiding en voorlichting.

Versterken kennisuitwisseling bedrijven en kennisinstellingen

- In de beleidsreactie op de evaluatie van Valorisatieprogramma 2010-2018 van december 2018 is aangegeven dat kennisbenutting een steviger positie moet krijgen binnen de kennisinstellingen.⁴⁰ Tien academische startups zijn door EZK beloofd met een voucher voor deelname aan een groeiprogramma in Silicon Valley. Ze zijn de winnaars van een **competitie voor academische startups**, georganiseerd door de Vereniging van Universiteiten (VSNU), samen met ActI en StartupDelta. De tien winnaars van deze competitie hebben ook een podium gekregen op de Global Entrepreneurship Summit (GES) op 4 en 5 juni 2019 in Den Haag.
- Als opvolging van het Valorisatieprogramma wordt ook gewerkt aan de verbetering van de samenwerking tussen hogescholen en het regionaal mkb. Het Regieorgaan SIA werkt daaraan door **bestaande ondernemersnetwerken te koppelen aan hogescholen, aan Centres of Expertise (CoE) en aan lectoren**. Bij de uitvoering wordt samengewerkt met de KVK om de top-100 van de meest innovatieve bedrijven daarbij te betrekken.
- Per 1 april 2019 is de aanmelding voor de **Thematische Technology Transfer (TTT)-regeling** opengesteld. Deze kent twee pijlers. Het doel van de ene pijler is dat onderzoeksorganisaties hun krachten bundelen in een samenwerkingsverband voor een thematische inzet op kennisoverdracht. De andere pijler is erop gericht de beschikbaarheid van risicofinanciering voor kennisstarters⁴¹ te vergroten door via een aan het samenwerkingsverband gelieerd Thematisch Technology Transferfonds (TTT-fonds) te investeren in deze starters in hun vroegste ontwikkelingsfase. Het gaat hierbij om kennisstarters die actief zijn binnen het thema waarop het samenwerkingsverband in de eerste pijler actief is. Voor de TTT-regeling is €24 miljoen beschikbaar voor minimaal drie samenwerkingsverbanden. In september 2019 wordt bekend welke aanvragen toegekend zijn.

⁴⁰ Kamerstukken II, 2018/19, 32637, 31288, nr. 339.

⁴¹ Kennisstarters zijn nieuwe bedrijven die hun onderneming starten op basis van de kennis die is opgedaan bij onderzoeksinstellingen. Vaak zijn ze zelf betrokken geweest bij het onderzoek (bijvoorbeeld als promovendus of postdoc) op basis waarvan een vinding is gedaan die ze vervolgens commercialiseren.

³⁹ Kamerstukken II, 2018/19, 30635, nr. 5.

- Het kabinet heeft in april 2019 voor het missiegedreven topsectoren- en innovatiebeleid 25 missies vastgesteld en een aanpak voor sleuteltechnologieën.⁴² Op basis daarvan worden de nieuwe **kennis- en innovatie-agenda's** opgesteld. Die richten zich onder andere op valorisatie en marktcreatie, ofwel op de valorisatie van kennis, onder andere via startups en kennisverspreiding naar het mkb, en op het stimuleren van de marktvraag naar innovatieve producten. Daarbij kan gebruik worden gemaakt van het instrumentarium van de nationale en regionale overheden. Bij het opstellen van de kennis- en innovatieagenda's wordt nauw opgetrokken met provincies, ROM's, andere regionale partijen en met de hogescholen. Deze organisaties hebben medewerkers en bestuurders aangewezen voor die samenwerking met de topsectoren.
- De organisaties voor Toegepast Onderzoek (TO2) werken aan versterking van de samenwerking met het mkb. TO2 werkt samen met branches en met mkb-ondernemers aan kennisverspreiding naar het mkb. Ze zullen voor het einde van 2019 aangeven hoe zij dat gaan doen. Hiervoor is een budget oplopend tot structureel €7,5 miljoen beschikbaar. Het streven is om bij het Kennis en Innovatiecontract 2020-2023 voor het missiegedreven topsectoren- en innovatiebeleid, dat in november 2019 wordt gesloten, ook de **afspraken over de invulling van het MKB-TO2 programma** gereed te hebben. Met het programma kan bijvoorbeeld via toepassingen van nieuwe technologieën worden gezorgd voor een groter bereik en gebruik ervan in het mkb.

Stimuleren startups en scale-ups

- Het kabinet heeft recent een **nieuwe impuls** aangekondigd voor het versterken van het ondernemersklimaat voor **startups en scale-ups**. Daarbij gaat het met name om het verbeteren van de beschikbaarheid en toegang van innovatieve bedrijven tot nationaal en internationaal talent, kapitaal, kennis, netwerken en markten.
- StartupDelta heeft de afgelopen jaren publieke en private partners in het ecosysteem voor startups en scale-ups verbonden. Vanwege de hoge ambitie van Nederland om internationaal koploper te worden en gelet op de huidige belemmeringen voor start en

doorgroei van innovatieve bedrijven wordt

StartupDelta voortgezet met meer slagkracht en onder de nieuwe naam TechLeap.NL.

Kern van de nieuwe aanpak is dat het programma zich richt op twee sporen. Het eerste spoor is de uitbouw van StartupDelta tot een kennis- en expertisecentrum, dat onder andere gericht zal zijn op dataverzameling en een op onderzoek gebaseerde aanpak van de belemmeringen voor groei. Het tweede spoor is het opzetten van een groeiprogramma waarmee (potentiële) scale-ups worden geholpen om sneller op te schalen en te internationaliseren. Voor het nieuwe startup- en scale-upbeleid stelt EZK tot en met 2023 €65 miljoen extra beschikbaar.

- Het innovatieve mkb en startups werken veel samen. Het innovatieve mkb is actief op zoek naar nieuwe technologieën, nieuwe producten en nieuwe werkwijzen. Startups bieden die aan en kunnen de netwerken en klanten van het innovatief mkb gebruiken om producten te lanceren en te groeien in omzet. Er zijn verschillende regelingen zoals de MIT-regeling en Enterprise Europe Network⁴³ die deze samenwerking stimuleren. In samenwerking tussen ONL en EZK zal verkend worden hoe de **samenwerking tussen startups en mkb-ondernemers verder gestimuleerd kan worden**.
- **CoSta** is een *community* van innovatieve grote bedrijven en groot mkb waar deelnemers via een maatwerkprogramma succesvol leren samenwerken met startups en scale-ups. Onderdeel hiervan is een zelf-assessment. Het programma wordt uitgevoerd vanuit VNO-NCW/MKB-NL. De CoSta community werkt aan het verhogen van de effectiviteit, successen impact van de samenwerking en het verhogen van de kwaliteit van de innovaties.

Kennisverspreiding naar het brede mkb

- Op diverse thema's en binnen diverse sectoren vinden specifieke activiteiten plaats gericht op kennisverspreiding over nieuwe technologieën naar het brede mkb. In het vorige themahoofdstuk is dit uitgewerkt voor digitalisering. Een ander voorbeeld is dat in het kader van de Bouwagenda in maart 2019 de field lab status toegekend aan de Spark Campus in Den Bosch. De **Spark**

⁴² Kamerstukken II, 2018/19, 33009 en 32637, nr. 70.

⁴³ Om internationaal te ondernemen helpt Enterprise Europe Network ondernemers, onderzoeksinstituten, universiteiten, technologiecentra en instellingen voor bedrijfs- en innovatieontwikkeling kosteloos met het vinden van partners wereldwijd.

Voorbeeld uit living labs Future-Proof Retail

Hoe met een spy-bril een wereld openging

De retail verandert in hoog tempo. Dat is spannend, bedreigend én biedt ongelooflijk veel kansen voor ondernemers en medewerkers. Retailers moeten zich continu en razendsnel kunnen aanpassen. In heel Nederland experimenteren retailers samen met studenten en onderzoekers in acht *living labs* van Future-Proof Retail, een samenwerkingsproject van de Haagse Hogeschool met meer dan 20 partners. Ze onderzoeken *on the spot* welke vaardigheden ondernemers en medewerkers nodig hebben om *future-proof* te zijn en hoe ze die het beste kunnen aanleren. Een van de *living labs* is HYPE Lab. Drie weken lang testten drie ondernemers retail-bots, apps en een spy-bril. Melanie Haaksma, oprichter van *conceptstore* Instore Delft: "Er ging een wereld voor me open! Door de spy-bril hebben we de winkelindeling meteen omgegooid." Het mini-warenhuis Instore is

ingericht met veel oog voor detail. Van de oude, bakstenen muren en groene planten tot de brandende kaarsjes en *signature* geuren van Scotch & Soda. Als onderdeel van Hype Lab werden klanten gevraagd tijdens hun winkelbezoek een spy-bril te dragen die beeld en audio vastlegde. Een student van TMO Business School maakte daar een compilatie van. Haaksma: "Het viel op dat klanten een van de muren totaal over het hoofd zagen. Daarom hebben we de rekken vooraan weggehaald en de accessoires op een andere manier gepresenteerd. Ook liet de spy-bril zien dat mensen vooral keken naar setjes opgehangen." Haaksma is ervan overtuigd dat andere ondernemers met dit soort kennis gerichter kunnen innoveren.

Meer info: www.futureproofretail.nl.

Campus is de innovatiecampus voor de gebouwde omgeving.

Partners zijn onder andere Bouwbedrijf Heijmans, Avans Hogeschool en de TU Eindhoven. En in het kader van de Retailagenda zijn retailinnovatielabs opgezet, waar samen met gemeenten, ondernemers en andere betrokken partijen ter plekke wordt geëxperimenteerd. Woerden, Gouda, Arnhem en Roosendaal vormen samen het **retailinnovatielab** dat zich richt op *loyalty*. Een *loyalty*-programma kan de verbinding tussen ondernemers en klanten versterken. Het innovatielab onderzoekt waar een goed *loyalty*-programma aan moet voldoen om goed te werken.

- In de Kamerbrief naar aanleiding van de motie Van der Lee is door EZK de rol van procesinnovatie, smart industry en digitalisering voor het brede mkb beschreven en welk beleid er is om dit voor het brede mkb toegankelijk te maken.⁴⁴ Voorbeelden daarvan zijn de haalbaarheidsprojecten en **kennismakingen binnen de MIT**, de kennisverspreiding richting de Smart Industry Fieldlabs en de oprichting van de regionale Smart Industry hubs.

“Bij veel mkb'ers zit veel innovatieve know how, dus is het heel handig van corporates om via een challenge innovatieve bedrijven om zich heen te organiseren. Met mijn bedrijf deed ik mee met een KVK Business Challenge over het voorkomen van schoorsteenbranden. Dat was heel nuttig voor de corporate en het leverde ons business op.”

Paul Hendriks, Studio Mango Innovative Design & Engineering

- De **KVK Business Challenge** (voorheen Addventured) brengt innovatievraagstukken van grote bedrijven en de innovatiekracht van het mkb samen. Het principe is simpel: in een videopitch presenteren grote bedrijven hun innovatiechallenge op een online platform. Mkb-ondernemers kunnen via chats hierop reageren. Na vier weken nodigt de *challenger* de bedrijven met de meest belovende reacties uit voor een kennismaking, met als doel om samen te werken aan nieuwe oplossingen. In 2018 werden in vijf rondes 41 *challenges* uitgezet.

Dit leidde negen keer tot concrete samenwerkingen waarin 21 mkb-ondernemers actief waren. Voor 2019 wordt ingezet op 70 *challenges*, zowel landelijk als regionaal. Ook zullen *challenges* gaan starten op thema's zoals circulair ondernemen en fraudepreventie. De KVK heeft in 2019 ook een speciale editie georganiseerd in het kader van de Global Entrepreneurship Summit (GES).

- De KVK test momenteel met ondernemers de **KVK Informatie-assistent**, die het mogelijk maakt dat zij gepersonaliseerde informatie ontvangen die past in hun profiel. Momenteel leveren de KVK, het Ondernemersplein en de Rijksdienst Voor Ondernemend Nederland (RVO) inhoud. Dit wordt stapsgewijs uitgebreid. Er wordt aan gewerkt om het thema duurzaam via de informatie-assistent te ontsluiten.
- In samenwerking tussen MKB-NL, branches en EZK start deze zomer een verkenning naar het '**Bedrijf van de toekomst**'.

Sociaal ondernemerschap

- Het kabinet onderschrijft het belang van sociale ondernemingen voor de maatschappij. Een betere erkenning en herkenning van sociale ondernemingen kan helpen om het potentieel van sociale ondernemingen te benutten om maatschappelijke meerwaarde te creëren. Met de brief van mei 2019⁴⁵ wordt richting gegeven aan de kabinetsinzet ten aanzien van **sociaal ondernemingen**. EZK start met een nadere verkenning van de behoeften van sociale ondernemers en de mogelijkheden voor betere (h)erkenning van sociale ondernemingen. EZK, SZW, J&V en BuZa (Buitenlandse Zaken) werken hierbij samen.

⁴⁴ Kamerstukken II 2018/19, 33009, nr. 71.

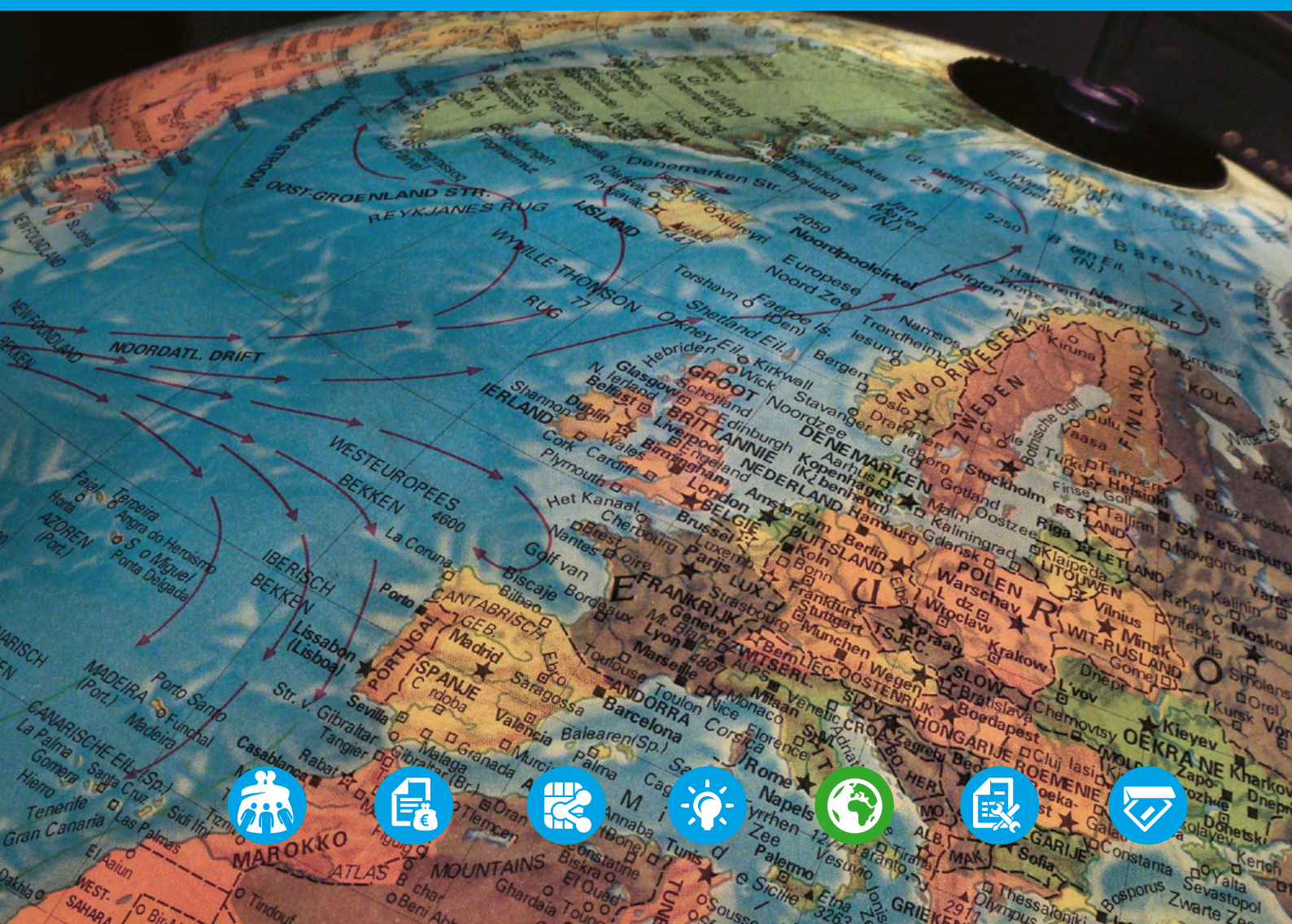
⁴⁵ Kamerstukken II, 2018/19, 32637, nr. 372.

Internationaal ondernemen

Ondernemen wordt steeds internationaler, mede door de grenzeloze online mogelijkheden. Dat biedt kansen, maar de concurrentie wordt ook steviger. Consumenten shoppen net zo makkelijk bij een bedrijf elders in de wereld dan in Nederland. We gaan het voor ondernemers makkelijker maken internationaal te ondernemen.

5. Internationaal ondernemen

Actielijnen:

- > Voorlichting over Brexit
- > Versterking werking Europese interne markt voor mkb
- > Versterking dienstverlening en advies internationaal ondernemen

Wat zien we gebeuren?

Een relatief klein deel van de mkb-ondernemers doet internationaal zaken. In 2018 exporteerde 5,8 procent van het zelfstandig mkb goederen naar het buitenland. Binnen het zelfstandig mkb zijn er wel grote verschillen: van het kleinbedrijf exporteert 5,6 procent goederen en van het middenbedrijf is dit 45,7 procent. Bij die laatste groep is sprake van een lichte groei ten opzichte van 2017. Dit is in lijn met de toenemende export van Nederlandse bedrijven. Mkb-ondernemers doen het meest internationaal zaken met Duitsland, België en het Verenigd Koninkrijk.⁴⁶

De OESO heeft in zijn onderzoeken veel aandacht voor het mkb. Zo werkt de OESO aan een mkb-strategie die tot doel heeft om aan de lidstaten handvatten te bieden voor het ontwikkelen van een mkb-strategie en het verbeteren van het mkb-beleid. Hiervoor maakt de OESO een synthese van het bestaande mkb-onderzoek. Hiermee worden kennislacunes over het mkb en het mkb beleid in beeld gebracht. Daarnaast brengt de OESO goede praktijkvoorbeelden en lessen uit het mkb beleid van de verschillende lidstaten in kaart. Nederland ondersteunt dit initiatief.

BZ heeft specifiek aandacht voor het stimuleren en ondersteunen van internationaal ondernemen door Nederlandse vrouwelijke ondernemers in het mkb. In 2018 zijn er 16.500 door vrouwen geleide mkb bedrijven die internationaal actief zijn. Dit is 13,4 procent van het totale mkb dat internationaal actief is.

Actielijnen

Voorlichting over Brexit

- Circa 35.000 mkb-ondernemers doen zaken met het Verenigd Koninkrijk (VK), maar hebben geen ervaring met zaken doen buiten de Europese interne markt. Voor deze bedrijven kan Brexit een grote impact hebben. EZK heeft, samen met andere overheidsdiensten (zoals BHOS, Douane, NVWA) het **afgelopen jaar vele acties ondernomen om ondernemers te stimuleren zich tijdig voor te bereiden**. Denk aan het Brexit Loket, de Brexit Impact Scan en Brexit vouchers. In januari 2019 de voorlichtingscampagne gestart 'Zorg dat Brexit jouw bedrijf niet in de weg zit'. Daarnaast heeft de Rijksoverheid in samenwerking met private partners verschillende evenementen en informatiebijeenkomsten georganiseerd om het bedrijfsleven te informeren over de laatste stand van zaken van de onderhandelingen en voorbereidingen op een no deal scenario. Denk bijvoorbeeld aan de Brexit buddy bijeenkomsten, waar bedrijven elkaar tips geven hoe ze zich kunnen voorbereiden op Brexit. Ook heeft de Douane, naast diverse andere voorlichtingsactiviteiten, begin 2019 twee brieven gestuurd naar ondernemers van wie bekend was dat zij zaken doen met het VK: één over de noodzaak voor ondernemers om zich voor te bereiden op douaneterrein en een over BTW-zaken.
- Uit onderzoeken van KVK (maart 2019) en Kantar Public (mei 2019) blijkt dat het percentage ondernemers dat zich voorbereidt op Brexit is gestegen ten opzichte van 2018. Op dit moment **treft ruim driekwart van de Nederlandse ondernemers in meer of mindere mate voorbereidingen op Brexit**. EZK blijft zich, samen met andere overheidsdiensten, inzetten om zoveel mogelijk ondernemers te stimuleren zich voor te bereiden op Brexit.

⁴⁶ CBS cijfers.

Versterking werking Europese interne markt voor mkb

- De **onderhandelingen over de Single Digital Gateway zijn succesvol afgerond**. Via de Single Digital Gateway kunnen burgers en ondernemers die zich bewegen op de interne markt in de toekomst op een eenvoudige manier toegang krijgen tot informatie per lidstaat over regels en procedures, rechten en plichten. Dit zal voor mkb-ondernemers het zaken doen over de grens vergemakkelijken. Nu volgt de nationale implementatiefase in alle lidstaten.
- Ook op andere terreinen zijn in Europa **verbeteringen in de werking van de interne markt** afgesproken. Zo is het principe van wederzijdse erkenning van goederen en het markttoezicht versterkt. Daarmee worden de bevoegdheden van Europese markttoezichthouders verder geharmoniseerd en wordt de samenwerking tussen markttoezichthouders binnen de EU geïntensiveerd. Betere en eenduidige handhaving verbetert het gelijke speelveld voor ondernemers. Het kabinet heeft zich tevens ingezet om SOLVIT, het loket dat burgers en ondernemers bijstaat in het geval van (mogelijk) onjuiste toepassing van EU recht en regelgeving, verder te versterken en de bekendheid hiervan onder ondernemers te vergroten. Daarnaast worden in deze voortgangsrapportage andere verbeteringen genoemd in het themahoofdstuk Regelgeving, zoals het akkoord over de verordening *platform-to-business* en het *Company Law Package*.
- Hoewel de interne markt steeds verbeterd wordt en ondernemers veelal aangeven tevreden te zijn over de interne markt, blijven tegelijkertijd belemmeringen bestaan in het over de grens handelen. In het werkprogramma van de nieuwe Europese Commissie (EC) wil **Nederland daarom meer aandacht voor het oplossen van daadwerkelijke ervaren problemen door ondernemers op de interne markt**. Er is in 2018 onderzoek hiernaar gedaan via een KVK-enquête onder 4.000 mkb-ondernemers, een CBS-onderzoek over de dienstenmarkt, en gesprekken met ondernemers en brancheverenigingen. Mede op basis hiervan heeft het kabinet prioriteiten voor de interne markt opgesteld.⁴⁷
Ten eerste gaat het om het verbeteren van de imple-

“Voor mij is het belangrijk dat de regels voor ondernemen in Europa duidelijk zijn én voor iedereen gelden. Goed handhaven dus. Zodra we de grens over zijn, worden soms toch andere regels of andere controles toegepast. En dat frustriert.”

“Als ondernemer wordt je met veel regels geconfronteerd. Het vinden van informatie over de regels in andere landen, vooral de specifieke regels voor mijn vakgebied, is vaak lastig. Hier gaat de 80/20 regel vaak op. Tachtig procent van de regels is gemakkelijk te vinden, maar het vinden van de overige twintig proces kost je bakken met tijd. Maar je moet het toch doen. Als dit wat gemakkelijker zou worden, zou dit enorm schelen.”

Respondenten in onderzoek Ondernemen in Europa (2018) onder 4.000 ondernemers

mentatie, uitvoering en handhaving van de huidige interne marktwetgeving en instrumenten, en ten tweede om het leveren van meer maatwerk om tot concrete oplossingen te komen die beter aansluiten bij de behoeftes en ervaringen van ondernemers. Deze Nederlandse prioriteiten zijn inmiddels verankerd in de Europese Raadsconclusies van maart 2019 en de Raadsconclusies Interne Markt van de Raad voor Concurrentievermogen van mei 2019. Momenteel is tevens verder onderzoek gaande gericht op de ervaring van Nederlandse ondernemers bij het gehele exporttraject en de ondersteuning hierbij.

Versterking dienstverlening en advies internationaal ondernemen

- Om de Nederlandse concurrentiepositie verder te versterken en meer mkb-ondernemers te bereiken met potentieel om te internationaliseren, zet het kabinet in op sterkere **samenwerking tussen publieke en private partners**. Zo bundelen we kennis en inzet en vergroten we onze slagkracht, ook voor het mkb. De bundeling komt onder ander samen in de publiek private samenwerkingsruimte ‘**De Werkplaats**’. De Werkplaats is ingesteld voor de uitvoering van de complexe meerjarige internationale programma’s en projecten. Momenteel lopen hierin zeven projecten en de komende jaren wordt het aantal projecten verhoogd naar circa 30. Participatie

⁴⁷ Kamerstukken II, 2018/19, 22112, nr. 2703.

van het mkb in deze projecten is een belangrijke voorwaarde. Een voorbeeld hiervan is de een project waarin varkensboerderijen in China worden verduurzaamd. Bij een inkomend bezoek in januari 2019 gaf een consortium van 12 Nederlandse mkb-ondernemers aan dit initiatief te ondersteunen.

- Om de private handelsondersteuning te bundelen is **NL in Business** (NLIB) opgericht die nog niet internationaal actief mkb helpt. Dit doen zij in Nederland maar ook ter plaatse, in steden met veel groeipotentieel en waar verdere advisering nodig is. In Bogota, Kuala Lumpur en Mexico-City zijn **soft landing spots** geopend, waarmee mkb-ondernemers snel in contact gebracht kunnen worden met goed ontwikkelde lokale netwerken en kundige adviseurs. Het wordt nu op een zestal locaties getest en bij succes verder opgeschaald.

- In 2018 zijn zes succesvolle **startupmissies** naar **startupbeurzen** georganiseerd. Het startup en scale-up-programma krijgt een extra impuls vanuit BHOS in 2019, onder andere door bezoeken aan drie strategische beurzen in de VS, Europa en Azië. Daarnaast worden drie kleinschalige missies naar buitenlandse hubs georganiseerd, die interessant zijn voor Nederlandse startups en scale-ups vanwege de aanwezige sterke sectoren. Ook wordt ingezet op **Startup Liaison Officers** op de posten in deze hubs.

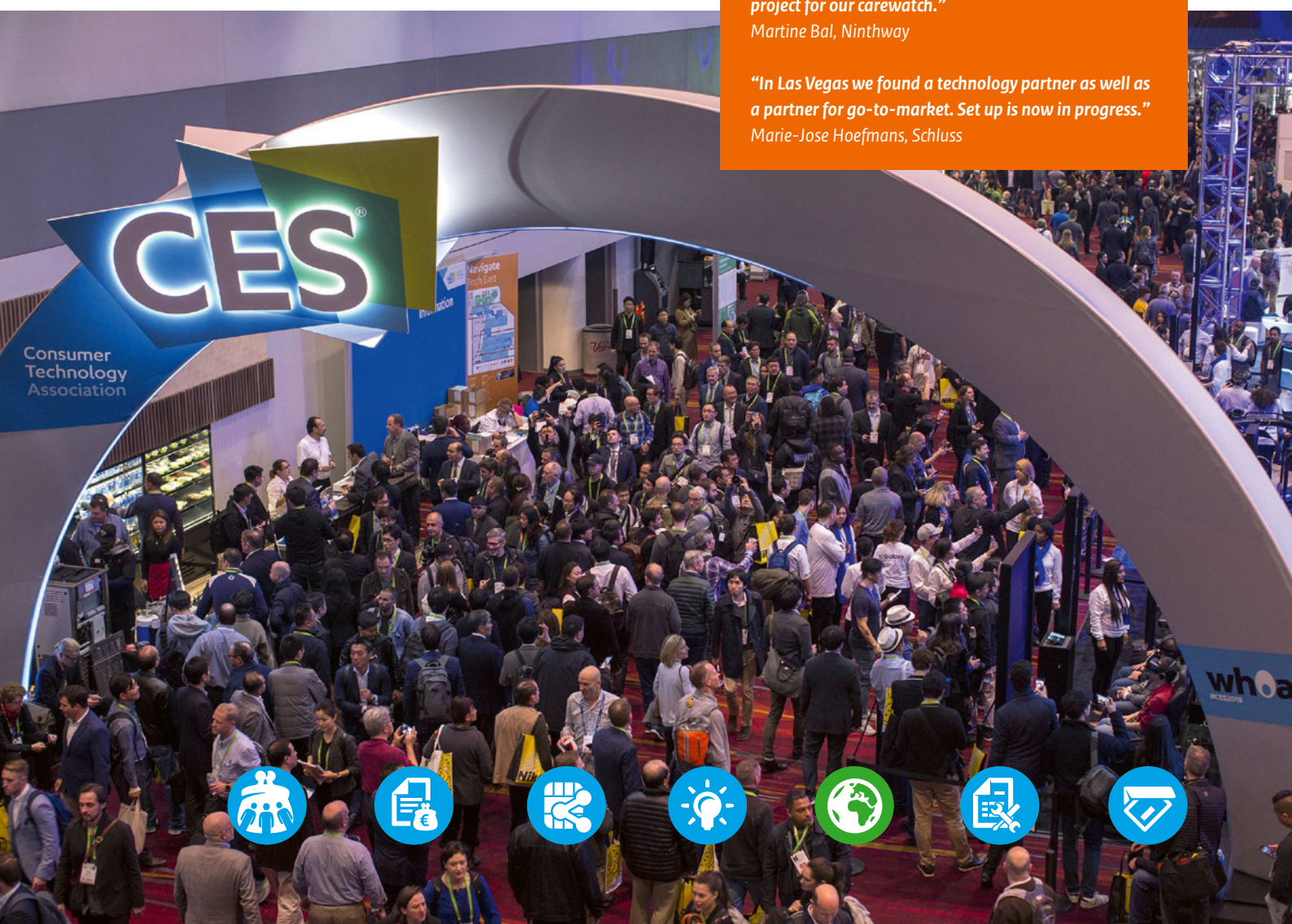
De Consumer Electronics Showcase (CES) in Las Vegas is de grootste beurs ter wereld voor het showen van de nieuwste snuffjes in de consumenten-electronica. In de Nederlandse delegatie zat een flink aantal startup-bedrijven.

"CES really put us in the spotlights and opened doors. We gained trust by other parties. As a result we sealed a deal with municipality Emmen to set up a big pilot project for our carewatch."

Martine Bal, Ninthway

"In Las Vegas we found a technology partner as well as a partner for go-to-market. Set up is now in progress."

Marie-Jose Hoefmans, Schluss

- In februari 2019 heeft de minister voor BHOS de Tweede Kamer geïnformeerd over de werking en slagkracht van het financieringsinstrumentarium voor onder meer handelsbevordering.⁴⁸ Hierin is aangegeven dat het kabinet de bundeling van financiële instrumenten voor internationale activiteiten vorm zal geven in een samenwerkingsverband met FMO. Deze instelling maakt het mogelijk om beter maatwerk te leveren voor ondernemers en de slagkracht van het instrumentarium verder te vergroten. De internationale activiteiten vormen een combinatie van een aantal financieringsregelingen van RVO.nl met projectontwikkel- en financieringsactiviteiten van FMO (afdeling NL Business), met daarop aangesloten de verzekeringsactiviteiten van Atradius DSB. Hiermee wordt ondersteuning gegeven aan Nederlandse bedrijven voor het op de internationale markt brengen van hun producten en het oplossen van wereldwijde vraagstukken, zoals duurzame energie, klimaatverandering, water en voedselvoorziening.
- In de brief wordt daarnaast toegelicht dat de **voorwaarden en mogelijkheden van een aantal (financierings) regelingen, die met name op het mkb zijn toegesneden, zijn verruimd**. Zo kan bij Dutch Good Growth Fund (DGGF) en Dutch Trade and Investment Fund (DTIF), nu ook werkkapitaal gefinancierd worden en het DGGF kent nu een speciaal 'startersluik' waardoor (innovatieve) starters een groter deel van hun investeringen kunnen financieren. Daarnaast zijn de criteria voor Demonstratieprojecten, Haalbaarheidsstudies en Investeringsvoorbereidingsstudies (DHI) aangepast waardoor toegang voor mkb vergroot wordt.
- BHOS stimuleert en ondersteunt, in afstemming met EZK, RVO, OCW en VNO-NCW/MKB-NL, Nederlandse vrouwelijke ondernemers die internationaal zaken willen doen. **Meer kansen voor vrouwelijke ondernemers**. Hierbij wordt extra ingezet op het optimaliseren van toegang voor vrouwelijke ondernemers tot (internationale) financiering, netwerken en kennis, en op het zichtbaar maken van vrouwelijke rolmodellen. Belangrijke stappen zijn het verhogen van de vrouwelijke deelname aan handelsmissies naar 25 procent en het opzetten van een 'Dutch Female Entrepreneurship Academy'.

⁴⁸ Kamerstukken II 2018/19, 34952, nr. 44.

Reacties ondernemers op handelsmissie naar Innovex Taiwan.

"With no prior presence on the local market, LifeSense Group (LSG) signed due to the InnoVEX 2018 mission participation new distributorship partnership for Taiwan and Hong Kong. The LSG products have received the Taiwan FDA approval and are available on the local markets. Following the mission, the new business developments are leading the company to look into expanding its workforce in Europe, to meet new growth demand."

Valer Pop, LifeSense Group

"De organisatie van de Nederlandse delegatie naar Innovex Taiwan hebben ons letterlijk en figuurlijk een podium geboden in het hart van deze Techwereld die als individueel bedrijf niet mogelijk was geweest. In gezamenlijkheid je als Nederlands bedrijf kunnen profileren heeft geleid tot zeer waardevolle contacten die op andere wijze veel langer hadden geduurd of zelfs onmogelijk zouden zijn."

Brend Kouwenhoven, Travis

"The mission to Innovex Taiwan was incredibly helpful for us to explore our hardware strategy and generate first hand leads for potential suppliers. The deep industry insights and connections we also received were a bonus!"

Karthik Mahadevan, Envision

"The mission to Innovex 2018 was an excellent opportunity for Withthegrid to find an essential supplier. It helped us bring our product forward. Aside from that a great and inspiring group of Dutch entrepreneurs to travel with!"

Paul Mignot, Withthegrid

Stef Blok ✓
@ministerBlok

Heb jij al gecheckt welke gevolgen Brexit voor jou of je bedrijf heeft? Doe de Brexit Impact Scan op brexitloket.nl of kijk op rijksoverheid.nl/onderwerpen/br... Zorg dat Brexit jou niet in de weg zit....of ligt.

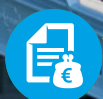
♡ 1.142 08:51 - 14 feb. 2019

💬 788 mensen praten hierover

Regelgeving

Regelgeving is soms ingewikkeld, tijdrovend, lastig en belemmerend. En soms is het goed dat er regelgeving is, voor een gelijk speelveld en de bescherming van kwetsbare groepen. Uitgangspunt is om regelgeving zo eenvoudig, passend en eerlijk mogelijk te maken. En de dienstverlening van de overheid daarop te laten aansluiten: *think small first*.

6. Regelgeving

Actielijnen

- > Betere regelgeving met 'mkb als norm'
- > Eerlijk zaken doen: aanbesteden, franchisewetgeving en platformeconomie
- > Modernisering faillissements- en ondernemersrecht

Wat zien we gebeuren?

Ondernemers zijn ambivalent over wet- en regelgeving: regels hebben nut omdat ze bescherming bieden en een gelijk speelveld opleveren, maar regels zijn vaak ook lastig om rekening mee te moeten houden. De kunst is om regelgeving zoveel mogelijk passend te maken, in het geval van ondernemers mkb-proof. Ofwel met het mkb als norm. Dat doet de overheid steeds meer in samenwerking met ondernemers en branches.

Eerlijk zaken doen betekent dat ondernemers voldoende vertrouwen moeten hebben om te kunnen en durven ondernemen, met elkaar en met de overheid. Sommige kleine ondernemers voelen zich niet fatsoenlijk behandeld wanneer zij zaken doen met grote bedrijven. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op: het meer toegankelijk maken van aanbestedingen voor mkb; het beter beschermen van franchisenemers tegen mogelijk misbruik van het overwicht in de samenwerking door franchisegevers en het versterken van het gelijke speelveld in de platformeconomie. Daarnaast loopt een onderzoek naar mogelijk onevenwichtige verhoudingen in sectoren.

Daarnaast zijn voor de modernisering van het faillissements- en ondernemersrecht een aantal stappen voorwaarts gezet die op kortere of langere termijn van grote betekenis zijn voor ondernemers.

Actielijnen

Betere regelgeving met 'mkb als norm'

- Met de MKB-toets wordt wet- en regelgeving die in de maak is getoetst. De MKB-toets is een panelgesprek, waarbij individuele mkb-ondernemers vroegtijdig in het wetgevingsproces met departementen meedenken over

de vormgeving en werkbaarheid van regelgeving. Inmiddels zijn er zeven MKB-toetsen geweest om proef te draaien. Uit de evaluatie van begin 2019 blijkt dat het instrument succesvol is.⁴⁹ De pilotfase is afgerond. **Per 1 mei 2019 is de MKB-toets van toepassing op nieuwe wetgevingstrajecten** met substantiële regeldrukgevolgen voor het mkb. Met de ministeries worden duidelijke afspraken gemaakt over de structurele en tijdige inzet van de MKB-toets. Op deze manier werken we aan wet- en regelgeving die voor het mkb werkbaar is.⁵⁰

- De **Strategische commissie betere regelgeving bedrijven** adviseert het kabinet over de verbetering van bestaande regelgeving. Het secretariaat wordt gevoerd door EZK en MKB-NL. De commissie-Van Straalen, zoals die in de wandelgangen heet, heeft in april 2019 zijn eerste advies aan de staatssecretarissen van SZW en EZK aangeboden. De commissie stelt voor om de gebruiksvriendelijke digitale tools voor de Risico-Inventarisatie en Evaluatie voor arbo-omstandigheden van werknemers, die al in een paar sectoren gebruikt wordt, ook door te voeren in al die sectoren waar die evaluaties nog op papier gebeuren. Dat maakt het veel gemakkelijker voor ondernemers. De commissie heeft adviezen in voorbereiding over de ongelijke enquêtelasten van het CBS, de doorlooptijd van het aanvragen van VOG's (Verklaring Omtrent Gedrag) en de onduidelijkheid op het gebied van e-herkenning.
- Met de zogeheten maatwerkaanpak werkt de overheid samen met ondernemers uit branches en sectoren aan het opsporen en verbeteren van knelpunten in de wet- en regelgeving. Een voorbeeld is de **Maatwerk-aanpak winkelambachten** (kappers, bloemisten, bakkers, slagers en schoenmakers). Een rapport met voorstellen om twaalf knelpunten op te lossen is in april 2019 aan de staatssecretarissen van SZW en EZK aangeboden. De presentatie van resultaten is in januari 2020. Daarnaast loopt een maatwerkaanpak metaal-sector: het rapport is gereed in zomer 2019.
- Ondernemers die willen innoveren en zich hierbij door wet- en regelgeving onnodig belemmerd voelen kunnen **knelpunten melden bij het loket van het programma**

⁴⁹ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/04/18/kamerbrief-over-mkb-toets>.

⁵⁰ Brief aan Tweede Kamer, Voortgangsrapportage 'Merkbaar betere regelgeving en dienstverlening voor bedrijven 2018-2021, 11 juni 2019.

“Goede regels zijn belangrijk. Maar ondernemers worden nu overspoeld door fiscale en boekhoudkundige verplichtingen, vergunningen en ARBO-regels. De omvang en complexiteit van ontslagregels, salaris- en pensioenverplichtingen, privacywetgeving, loondoorbetaling bij ziekte, certificeringen. Het is ontmoedigend. De regeldruk jaagt de ondernemer zelfs op nog meer kosten omdat er een dure adviseur ingehuurd moet worden om overal netjes aan te voldoen. Als er te veel en te complexe regels zijn, moeten we in actie komen. Samen! We kunnen samen het verschil maken. Dat hebben we al bewezen met het knelpunteninventarisatie voor (winkel)ambachtelijke ondernemers.”

Monique Kempff, voorzitter ANKO, namens coalitie winkelambachten bij de overhandiging van rapport Maatwerk aanpak aan de staatssecretarissen Monique van Ark van SZW en Mona Keijzer van EZK.

Ruimte in Regels: www.ruimteinregels.nl. Daarnaast kunnen ondernemers uit de chemie, uit de agrosector en, sinds maart 2019, de digitale economie een knelpunt melden bij aparte loketten via Ruimte in Regels. In 2018 en het eerste kwartaal van 2019 zijn er bij www.ruimteinregels.nl ongeveer 60 meldingen van bedrijven verwerkt.

Eerlijk zaken doen: aanbesteden, franchisewetgeving en platformeconomie

- De actieagenda Beter Aanbesteden, die in 2018 gestart is, richt zich op de professionalisering van de aanbestedingspraktijk. Deze agenda bevat **diverse acties om aanbestedingen beter toegankelijk te maken voor het mkb**. Zo is er samen met ondernemers, aanbestedende diensten, belangenorganisaties en de wetenschap een Handreiking Tenderkostenvergoedingen gemaakt en gepubliceerd.⁵¹ Ook is een advies opgesteld over het tegengaan van onnodig clusteren van opdrachten. De inzet van aanjager Karsten Klein is om de 23 acties van de agenda zoveel mogelijk in de eerste helft van 2019 af te ronden. Hij werkt daarnaast aan een voorstel voor de organisatorische inbedding van Beter Aanbesteden ná afronding van de actieagenda. Doel daarvan is om de acties breed te verspreiden en aanbestedende diensten

⁵¹ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2018/09/03/handreiking-tenderkostenvergoeding>.

en ondernemers in de regio te inspireren om samen te werken aan verbetering van de aanbestedingspraktijk. Hierover zal de Kamer rond de zomer van 2019 geïnformeerd worden.

- In Nederland zijn circa 800 franchiseformules actief, met ruim 30.000 franchisevestigingen. Franchiseondernemingen verschaffen werk aan ruim 300.000 mensen en de jaarlijkse omzet ligt ruim boven €30 miljard. Er wordt een wetsvoorstel over de franchiseovereenkomst ingediend dat **nieuwe en aangescherpte regels voor de samenwerking tussen franchisegevers en franchisenemers** bevat. Die zijn nodig voor het borgen van evenwichtige franchiseverhoudingen. De consultatie over het voorontwerp heeft ruim 550 reacties opgeleverd. Deze reacties worden verwerkt in het wetsvoorstel en de bijbehorende toelichting. Het streven is om kort voor het zomerreces 2019 het voorstel voor advies aan de Raad van State te sturen.
- De rol van de overheid is om het speelveld eerlijk te houden en te zorgen dat er voldoende marktwerking blijft. Voorkomen moet worden dat maatregelen kleine platformbedrijven benadelen, bijvoorbeeld doordat generieke regelgeving tot relatief hogere kosten leidt voor kleine platforms. Platformbedrijven opereren vaak internationaal; regelgeving zal daarom vaak op Europees niveau gestalte moeten krijgen. **In Europa is een akkoord bereikt over de verordening die de relatie tussen platforms en bedrijven regelt (platform-to-business)**, denk bijvoorbeeld aan de relatie tussen booking.com en de aangesloten hotels. Deze draagt bij aan dit vertrouwen door eisen over transparantie en geschillenbeslechting op te leggen aan platforms in hun

relatie met ondernemers die goederen of diensten via dit platform aanbieden. Zo worden platforms bijvoorbeeld verplicht om transparant te zijn over de wijze waarop de volgorde in zoekresultaten tot stand komt en moeten ze transparant zijn over de data die ze van ondernemers verzamelen. Dit beschermt ondernemers die gebruikmaken van platforms en zorgt voor eerlijke verhoudingen in deze relatie. Het voorstel zal naar verwachting voor de zomer van 2019 gepubliceerd worden en treedt twaalf maanden na publicatie in werking.

- Het kabinet vindt het belangrijk dat markten waarop platforms actief zijn competitief blijven, zodat ondernemers mogelijkheden hebben om toe te treden tot markten en een keuze hebben via welke kanalen ze hun product of dienst aanbieden. Begin dit jaar is een consultatie verricht en zijn diverse gesprekken gevoerd met experts en belanghebbenden over de **toekomst van het mededingingsbeleid** in relatie tot digitalisering. In mei 2019⁵² heeft het kabinet een brief naar de Kamer gestuurd met beleidsvoorstellen. Het kabinet pleit onder andere voor een instrument op Europees niveau waarbij een Europese toezichthouder verplichtingen kan opleggen aan grote platforms met een poortwachtersfunctie. Het kabinet zal de beleidsinzet over de toekomst van het mededingingsbeleid actief uitdragen in Europa, bij de Europese Commissie en andere lidstaten om zich zo in te zetten voor het competitief houden van platformmarkten.
- Het kabinet heeft in februari van dit jaar haar **visie op datadeling** tussen bedrijven uitgebracht.⁵³ Hierin staat dat datadeling grote economische kansen biedt, die we in Nederland op een verantwoorde manier moeten verzilveren. Deze visie is relevant voor mkb-ondernemers, zij kunnen immers zelf platforms opzetten voor uitwisseling en gebruik van data. Platforms kunnen mede dankzij hun data veel economische macht hebben. De visie beschrijft dat bedrijven die met machtige platforms concurreren onder bepaalde voorwaarden een beroep op platformdata kunnen doen op basis van het mededingingsrecht (al wordt nog gezocht naar duidelijke richtlijnen hiervoor).

“De platformeconomie brengt ons ontegenzeggelijk veel welzijn en welvaart. Maar het is niet zo dat het allemaal vanzelf goed gaat. Zijn er alternatieven, zodat we iets te kiezen hebben? Aan de overheid de taak om ervoor te zorgen dat de concurrentie een beetje eerlijk blijft, en het midden- en kleinbedrijf kansen tot ondernemen houdt. Want een samenleving met alleen Amazon en Alibaba, dat is niet mijn samenleving.”

Mona Keijzer, staatssecretaris van Economische Zaken, tijdens het MKB-Ondernemersberaad in april 2019

⁵² Kamerstukken II, 2018/19, 27879, nr. 71.

⁵³ Kamerstukken II, 2018/19, 26643, nr. 594.

- De KVK beschikt via het Handelsregister over voor ondernemers nuttige data en informatie. De KVK wil samen met mkb-ondernemers en brancheorganisaties op zoek hoe dit voor het mkb optimaal te ontsluiten. Hierbij wil de **KVK tools** ontwikkelen waarmee data in hapklare brokken kan worden opgedeeld. De KVK zal in samenwerking met MKB-NL dit project uitwerken.
- Het kabinet hecht eraan dat bedrijven met vertrouwen zaken kunnen doen. In sectoren kan sprake zijn van onevenwichtige verhoudingen, waar problemen uit kunnen voortkomen. **EZK onderzoekt of er sprake is van onevenwichtige verhoudingen.** In de gesprekken met ONL, MKB-NL en de ACM kwamen vooral onderwerpen naar voren waar het kabinet reeds specifiek beleid op voert, zoals de Agro & Food sector, platform-economie en betaaltermijnen. Zodra het onderzoek is afgerond wordt de Tweede Kamer geïnformeerd over de uitkomsten. Hierbij wordt de motie Amhaouch/Verhoeven betrokken.⁵⁴

Modernisering faillissements- en ondernemingsrecht

- Modernisering faillissementswet: de **wet modernisering faillissementsprocedure is op 1 januari 2019** in werking getreden. Het doel van deze wet is om de faillissementsprocedure te moderniseren, om daarmee de afwikkeling van een faillissement transparanter en efficiënter te maken. Daarnaast wordt gewerkt aan het voorstel Wet homologatie onderhands akkoord (ook wel **Wet 'dwangakkoord'** genoemd) dat voor de zomer bij de Tweede Kamer zal worden ingediend. Op basis van deze wet kan de rechtbank een onderhands akkoord tussen een onderneming en een groot aantal van zijn schuldeisers en aandeelhouders over de herstructurering van schulden goedkeuren (homologeren). Gelet op de ervaringen die in de Verenigde Staten zijn opgedaan met een soortelijke regeling ('Chapter 11'), is de

verwachting dat deze nieuwe procedure voor het mkb een verbetering van zijn positie als schuldeiser zal opleveren. Mkb-ondernemers zien gemiddeld maar 1,6 procent van hun vorderingen in faillissement terug.⁵⁵ Het voorontwerp voor de **Wet overgang van onderneming in faillissement** en de bijbehorende ministeriele regeling is eind mei in (internet)consultatie gegeven en staat online op www.internetconsultatie.nl. Met dit wetsontwerp wordt een nieuwe regeling ingevoerd betreffende de positie van werknemers in faillissement. In het bijzonder betreft het de rechten van werknemers bij een overgang van onderneming in faillissement. J&V is daarnaast in **gesprek** met stakeholders over de maatregelen die genomen moeten worden om de afwikkeling van het faillissement zo efficiënt mogelijk te laten plaatsvinden wanneer een faillietverklaring niet kan worden afgewend (in kader van afronding van het wetgevingsprogramma).

- **Modernisering ondernemersrecht:** de eerste consultatie over het wetsvoorstel modernisering personenvennootschappen is in mei 2019 afgerond. Deze rechtsvorm wordt veel gebruikt in het mkb. De EU-richtlijnen digitalisering oprichting kapitaalvennootschappen en grensoverschrijdende omzetting (samen *Company Law Package*) zijn aangenomen. De richtlijn digitalisering houdt in dat er een proces moet worden ingericht om een BV geheel online op te richten. De richtlijn grensoverschrijdende omzetting beoogt het omzetten van kapitaalvennootschappen naar het recht van een andere lidstaat **te vereenvoudigen en tevens waarborgen tegen misbruik en fraude** daarbij te bieden. Deze richtlijnen moet binnen 36 maanden in Nederlandse wetgeving zijn geïmplementeerd. Het onderzoek naar de mogelijkheid en wenselijkheid van de oprichting van een BV via registratie in het Handelsregister gaat in de zomer van start.

⁵⁴ Kamerstukken II, 2018/19, 35000 XIII, nr. 29.

⁵⁵ CBS, Faillissementen, oorzaken en schulden, 2016.

Fiscaliteit

Het kabinet wil de fiscale druk op ondernemers per saldo verlichten. In het Regeerakkoord staan daarvoor voorstellen. Het kabinet streeft ernaar om ondernemers mee te laten profiteren van de economische groei.

7. Fiscaliteit

Actielijnen

- > Lastenverlichting voor mkb-ondernemers ten opzichte van regeerakkoord
- > Verlaging van administratieve lasten

Wat zien we gebeuren?

Ten opzichte van het MKB-actieplan is er een aantal wijzigingen gerealiseerd in de fiscaliteit die van belang zijn voor het mkb. Een aantrekkelijk fiscaal stelsel zorgt voor een goed ondernemersklimaat. Van belang bij een goed ondernemersklimaat is ook het vinden van een goede lastenverdeling tussen het mkb en het grootbedrijf. Ten opzichte van het Regeerakkoord kiest het kabinet voor enkele maatregelen die een gerichte lastenverlaging voor het mkb met zich meebrengt.

Bij de samenstelling van nieuwe fiscale maatregelen en de eventuele wijziging van bestaande fiscale maatregelen zal het kabinet oog houden op de gevolgen voor het mkb. Op die manier is geborgd dat er een aantrekkelijk fiscaal stelsel blijft voor alle ondernemers. De staatssecretaris van Financiën informeert als beleidsverantwoordelijk bewindspersoon de Tweede Kamer over fiscale maatregelen. In het Belastingplan 2020 dat op Prinsjesdag 2019 wordt aangeboden, en ook in andere wetsvoorstellen, zijn mogelijk fiscale maatregelen opgenomen die van belang zijn voor het mkb.

Actielijnen

Lastenverlichting voor mkb-ondernemers ten opzichte van regeerakkoord

- Het kabinet verlaagt per 1 januari 2020 de lasten op arbeid voor met name het mkb door de **vrije ruimte in de werkkostenregeling uit te breiden** voor de eerste €400.000 van de fiscale loonsom. In totaal is dit een lastenverlaging voor het bedrijfsleven van €100 miljoen gericht op kleinere werkgevers. De werkkostenregeling is een regeling in de loonbelasting. Door de maatregel ontstaat tot €2.000 meer ruimte om bijvoorbeeld een bedrijfsfeest op een externe locatie onder de vrije ruimte te brengen. De verruiming is in nauw overleg met vertegenwoordigers van het mkb vormgegeven.

Daarnaast wordt de vergoeding die de werkgever aan de werknemer geeft voor het aanvragen van een verklaring omtrent gedrag (VOG) voortaan toegevoegd aan de lijst vrijstellingen in de werkkostenregeling. Hierdoor komt een vergoeding voor een VOG niet meer ten laste van de vrije ruimte.

- **Ten opzichte van het Regeerakkoord stijgt het percentage van de box 2 heffing minder.** In plaats van 28,5 procent is dit percentage 26,9 procent per 2021. Het percentage is van belang voor belastingplichtigen met inkomsten uit aanmerkelijk belang, zoals directeur groot-aandeelhouders (dga's). Daar is sprake van als iemand meer dan 5 procent van de aandelen van een vennootschap bezit. Aanmerkelijk belang wordt belast in box 2 van de inkomstenbelasting. Met de bijstelling van het tarief naar beneden, worden de bezwaren van dga's deels tegemoetgekomen. Daarnaast neemt het kabinet een maatregel om excessief lenen bij de eigen vennootschap te ontmoedigen, en daarmee belastinguitstel of in sommige gevallen zelfs belastingafstel te voorkomen. De maatregel houdt in dat schulden van aanmerkelijk-belanghouders bij de eigen BV boven de €500.000 in de toekomst in box 2 in de heffing worden betrokken.

"We hebben in dit kabinet steeds onze hearts and minds bij het mkb gehad. [...] Natuurlijk bent u niet blij met de verhoging van het lage btw-tarief. Dat snap ik, en tegelijkertijd is het één maatregel in een mooi samenhangend pakket, dat in het totaal heel veel doet voor het mkb."

Menno Snel, staatssecretaris Financiën, tijdens de Algemene Ledenvergadering van MKB-Nederland in november 2018

- **De tarieven van de vennootschapsbelasting dalen meer dan aangekondigd** in het Regeerakkoord met ingang van dit jaar. Per 2021 bedraagt het tarief 15 procent voor de eerste €200.000 aan fiscale winst en 20,5 procent daarboven. In tegenstelling tot de percentages uit het Regeerakkoord van 16 respectievelijk 21 procent. De extra verlaging ten opzichte van het Regeerakkoord wordt gefinancierd door het niet afschaffen van de dividendbelasting. De totale verlaging van de tarieven in de vennootschapsbelasting wordt deels betaald door grondslagverbredende

maatregelen zoals een beperking in de aftrekbaarheid van rente, maar het **grootste gedeelte van het mkb zal hierdoor niet worden geraakt**.

Verlaging van administratieve lasten

- De in het MKB-actieplan aangekondigde **vereenvoudiging van de KleineOndernemersRegeling (KOR)** in de omzetbelasting treedt per 1 januari 2020 in werking. Ondernemers die deze regeling gaan gebruiken, profiteren van lagere administratieve lasten.
- De pilot van de Belastingdienst '**Betalen, boekhouden en belastingaangifte doen in één**' is momenteel gesloten voor nieuwe aanmeldingen. De pilot loopt door voor de groep die zich heeft gemeld. Mogelijk leiden de ervaringen van de pilot tot het permanent openstellen van deze mogelijkheid voor (kleine) mkb-ondernemers. Dit zou gunstig zijn voor de administratieve lasten van deze ondernemers.

Redactie:
Chris Sol, Ministerie van EZK

Fotoverantwoording:
Mediatheek Rijksoverheid
Nationale Beeldbank
Wiebe Kiestra
Chris Sol
JADS
Qredits
WentWerkt
Hollandse Hoogte

Deze brochure is een uitgave van:
Ministerie van Economische Zaken en Klimaat

Rijksoverheid
Postbus 20401 | 2500 EK Den Haag
T 070 379 89 11

Juli 2019 | 122561